

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLA

Kâtip Çelebi

Orhan Şaik Gökyay

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 4

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 653

KÂTİP ÇELEBİ

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 4

Kapak Düzeni : Saim ONAN

Onay : 6.5.1986 gün ve 928.1-1862 sayı.
Birinci baskı, Temmuz 1986
Baskı sayısı : 15.000
Sevinç Matbaası — ANKARA

İÇİNDEKİLER

Ö N S Ö Z

Bu sayfaları dikkatle okuyacak olan biri, geçen yıllarda bir Türk aydınının nasıl yetiştiğini, daha doğrusu kendini nasıl yetiştirdiğini öğrenmiş olacaktır. Onun gözüne çarpacak olan ilk nokta, şöylece bir deyim olarak değil, bu deyimin taşıdığı en geniş anlamla okur-yazar olmanın ilk şartı, böyle bir amaç taşıyan kimsenin, bu amacı kafasının en derin yerinde bulmuş olmasıdır. Bu tohum varsa atılmışsa onu ulu bir ağaç olarak büyütmek kendi elindedir, ona bağlıdır. Üniversitelerin, fakültelerin verecekleri, kimi kez diplomayı aldıktan sonra, orada tükenip kalan bir öğrenimin yeterli olmadığı, bugün artık örnek aratmayacak kadar ortalardadır. Bu kurumları ve onların başında gençleri yetiştirmekle görevler üstlenmiş olanları hiçe saymak gibi insafsız bir yargıya varmak kimsenin aklından geçmez. Ama, şartlar ne olursa olsun, dünyayı, kişinin kafasını kurcalayan ve hududu daralacak yerde, öğrenip tanıdıkça alanı genişleyen bir bilgi dünyasını kavramayı aklına koymuş olan bir kimsenin yoluna hiçbir engel çıkmayacağını anlamak için, kimi defa bir tek tanık yeter, Kâtip Çelebi'de olduğu gibi. Gençlik yıllarını, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundaki savaşlara katılarak sürdürmüş olan Kâtip Çelebi için bu devreyi bir yüksek öğrenim saymak yanlış olmasa gerektir. Onun, on yıl Bağdat Seferi'nde olduğu gibi, siperler ardında tanıdığı bu çetin hayatı, o yine de bir *cihâd-ı asgar* (küçük savaş) saymıştır. Onun asıl savaşı, onun tabiriyle *Cihâd-ı ekber* (bilgisizliği yenmek için yapılan savaş)'dir. Ordu ikinci bir savaşa yönelmek üzere, arada İstanbul'a döndüğü zaman, o devrin adı-belli hocalarının derslerine devam etmiş, ordunun kışlaya çekildiği yer-

lerde, sahaf dükkânlarını dolaşarak, kitapları, onların yazarlarını, konularını, adlarını tanımış, daha o yaşlarda ilim âleminin, bugün hâlâ başvurduğu kaynaklardan biri olmak değerini taşıyan, hayatının büyük eserlerinden birinin malzemesini devşirmeye başlamış ve bunu ömrü boyunca sürdürmüştür. Yakınlarından birinin kendine düşen miras payını kitaba vermiş, orada hiç de yüksek olmayan devlet görevini ve aylığını bırakarak köşesine çekilmiş, fakat zamanını, hiçbirimizin işine yaramayan, kulağına girmeyen asıllı-asılsız dedikodulara verecek yerde, o okuyarak öğrenmeye vermiştir, bütünüyle. Çok defa, güneş, doğarken onu, masasının başında mumu yanarken ve kitaplarını okurken bulmuştur. Okuduğu kitaplarda, onların asıl konusuna takılıp kalmamış, taşıdıkları bilgiyi tarayarak, aldığı türlü notlardan daha başka eserler yaratmayı bilmiştir.

Devrinin, medrese öğrenimi görmüş olanlarının bildikleri Arapça ve Farsçayı derinliğine inecek, bu dillerde okuyup yazacak kadar kuvvetli öğrenmiştir. Nitekim Büyük Tarihî Fezleke'sini, ana biyografi eserlerinden biri olan *Süllemü'l-vusûl*'ünü ve ilim âleminin hâlâ ana kaynaklarından biri olarak elimizden düşmeyen ve büyük değeri dolayısıyla daha XIX. yüzyıl ortalarında Latinceye çevrilmiş olan *Keşfü'z-zunûn*'unu Arapça yazmıştır. Çalışmalarında, bu üç dilde yazılmış olan kaynaklarla yetinmemiş, özellikle batıyı ve onun tarihini tanımak için, zamanında ellerde dolaşan kitaplardan yararlanmak üzere Latinceyi öğrenmiş ve bunlardan çeviriler yapmıştır.

Çağının ünlü hocalarının derslerine devam etmiş bunların başka başka konularda söz sahibi olanlarından o konuları öğrenmiştir. Bu yoldan tek bir konuda kalmayarak, tarih, coğrafya, matematik, kozmoğrafya, devlet idaresi biyografi, bibliyografi gibi, herbiri tek başına bir kişinin adına bir anıt sayılacak eserlerin sahibi olmuştur.

Onun hayatından ders alacağımız bir başka ve belki de en önemli nokta, işlediği konularda, tarafsızlığı elden bırakmamasıdır. Doğru bildiği, araştırmalarının sonucunda vardığı gerçekleri, hiçbir tesir altında kalmadan, olduğu gibi açıkça dile getirmekten çekinmemiştir. Devlet idaresindeki bozuklukları, bun-

ların sebeplerini, nasıl düzeleceğini anlatırken kendi fikirlerinden başka hiçbir etkiyi, hiçbir üst mevkii veya onun ne diyeceğini düşünmemiştir. Devletin maliyesini düzeltmek için çareler aramak üzere toplanan heyette bulunmuş, bu konuda bir rapor da hazırlamış olan Kâtip Çelebi'nin *Düstûrü'l-amel* adını verdiği rapor için söylediği söz, memleket işlerinde bir yer tutmuş olanlarımız için unutulmayacak bir düstur yerindedir; o bu raporu için şöyle diyor: *Gerçi ben bu raporumun kale alınmayacağını, dediklerimin uygulanmayacağını, daha raporu vermeden biliyorum. Fakat benim asıl korkum bu değildir. Yarın Kıyamet Gününde, Allah bana soracaktır: 'Sen ki memleketin aydın bir insanı idin, neden bu bozuklukları görüp de çarelerini söylemedin, üzerine düşeni yapmadın, diyecektir. O zaman ben, bana düşeni yaptığımı, yerine getirdiğimi bu raporumla gösterip kendimi vebalden kurtarırım. Bu düşünce ile bunu yazdım' derim.*

Zamanının, iki taraf arasında, Tekkelilerle Medreselilerin temsil ettiği, aslında boş, fakat halkı bir iç-savaşa götürecek kadar kızışmış olan konularında, iki tarafı da tutmadan düşündüklerini söylemiş olmasını, onun cesaretinden ziyade, uyarıcı ve doğru yolu gösterici olmasına yormalıyız. Onun için Şeyhülislam Abdürrahim Efendi'nin, bu eser hakkında verdiği fetva dikkate değer. O, fetvasında bu eser için 'halkı doğru yola kılavuzlayıp onları itidale götürür, Allah yazarını mükafatlandırsın' demiştir.

Kâtip Çelebi'nin hayırlı işlerinden biri de müsbet ilimlerin değerini, hiç şaşmadan ortaya koymasıdır. Buna türlü eserlerine dayanılarak türlü tanıklar gösterilebilir. Hendese bilen kadı ile hendese bilmeyen kadının, vereceği hükümlerin farkını anlatırken, ikincisinin nasıl şeriata, akla ve bilgiye aykırı yargılarda bulunacağını misallerle anlatmakta ve bu bilgisiz kadılara, üstelik, bir sataşma da bulunmamaktadır.

Kâtip Çelebi'nin kendilerinde liyakat ve istidat gördüğü kimi öğrencileri de olmuş ve bunlara hususi dersler vermiş, kitaplar okutmuş, birtakım matematik ve kozmoğrafya konularını açıklayıp anlatmıştır. Söylemeye gerek yoktur ki o bu özel

derslerinden hiçbir ücret almamıştır. *Keşfü'z-zunûn*'un çok etraflı olan önsözünde, öğrencinin ve öğretmenin nasıl olması gerektiği hakkında söyledikleri, onların riayet edeceği şartlar, çalışma şekilleri, ahlâkı gibi sıraladığı ilkeler, o gün olduğu gibi bugün de, belki daha çok, üzerinde durulması ve okuyanlara da, okutanlara da duyurulması lâzım gelen öğütlerdir.

Orhan Şaik GÖKYAY

I

HAYATI

Kâtip Çelebi, XVII. yüzyıl Türk ilim dünyasının müsbet ve hür düşünceyi temsil eden en kuvvetli simasıdır. Sayıları yirmiyi geçen eserlerinin değeri ve önemi dolayısıyla gerek bizde, gerekse batıda yakın bir dikkat ve alâka uyandırmıştır.

Kâtip Çelebi'nin hayatına dair bilgimizi başlıca onun kendi eserlerinden alıyoruz. Bunlar *Süllemü'l-vusûl* ilâ *tabakati'l-fühûl* (Değeri yüksek bilginlerin hayatı hakkında bizi bilgiye götürecek olan merdiven) ile *Mîzânü'l-Hakk fi ihtiyâri'l-ehâkk* (Doğruyu 'seçmek yolunda Hak terazisi)ın sonunda bize hal tercümesini derli-toplu olarak vermektedir. Bundan başka türlü eserlerine, münasebet düştükçe serpiştirdiği, fakat yukarıda adlarını verdiğimiz iki eserindekilerle ölçülemeyecek derecede küçük ve kısa notları bir araya getirerek onun hayatı hakkındaki bilgimizi tamamlamış bulunuyoruz.

Asıl adı Mustafa, babasının adı Abdullah'tır. Geleneğe uymayarak, yalnızca babasının adını vermekle yetinen müellif, şehir bilginleri arasmda Kâtip Çelebi, dev-

let dairesinde çalışanlarca da Hacı Halife diye ün almıştır. Bu *Halife* unvanı devlet görevlileri arasında, onların mevkiini belirten bir rütbe demektir. Annesinin söylediğine göre 1017 zilkadesinde (şubat 1609) İstanbul'da doğmuştur, evleri de İstanbul'da idi. Babası enderuna dahildi, demek ki saray hizmetinde idi. Saraydan silahdarlık bölüğüne bağlı bir vazife ile çerağ edilmişti. Bu, sarayda yetiştirildikten sonra, dışarıda bir vazifeye atanmak demektir. Vazife kelimesi hem görev, hem de aylık anlamınadır. O, bu vazifeye kanaatle seferlere gidip geliyordu. Dindar bir zat idi. Bilginlerin ve şeyhlerin meclislerine devam ediyordu; geceleri bile ibadetle meşgul oluyordu. Kâtip Çelebi, beş, yahut altı yaşına geldiği zaman babası Kırımlı İsa Halife'yi, Kâtip Çelebi'ye Kur'an-ı Kerim okumayı ve bunu doğru okumayı *(tecvid)* öğretmek üzere ona hoca tuttu. Bu hocadan o Kur'an-ı Kerim'i doğru okumayı ve doğru okumak için bilgi veren kitabı, namazın şartlarını öğrendi. Sonra Mesih Paşa Darülkurrâsı'nda (Kur'an okulunda) bu hocadan okuduklarını ezbere dinletti. Zekeriyya Ali İbrahim Efendi ile, Nefeszade'den ders gördü. Ve Kur'an-ı Kerim'i yarısına kadar ezber dinletmekle yetindi. Daha sonra İlyas Hoca'dan, Arapça dilbilgisi derslerini okudu. Böğrü Ahmet Çelebi diye tanınan hattattan yazı dersleri aldı. Ondört yaşına geldiği zaman, babası ona kendi aylığından ondört dirhem harçlık bağladı. *Dirhem* o zamanın gümüş bir para birimi olan akçadır. Oğlunu kendi yanına aldı. Bu yoldan, divan kalemlerinden *Anadolu Muhasebesi Kalemi*'ne şakird oldu. Şakird, bir memuriyete, bir sanata ilk başlayanlara denir, görevli ve çırak demektir, 1032 (1622-23). Oradaki halifelerden hesap yapma kurallarını, rakamları ve *Siyakat yazısı*'nı öğrendi. Bu yazı maliye ve tapu def-

terlerini tutmakta kullanılan bir tür stenografinin adıdır. Kâtip Çelebi kısa zamanda, kendisine bunları öğreten halifeyi geçti, onu geride bıraktı. Ordu 1033 (1623-24)' de Abaza Paşa ayaklanmasını bastırmak üzere İstanbul' dan ayrıldığı zaman o da babasıyla Tercan Seferi'ne gitti. O tarihte silahdar alayında idi. Kayseri civarında, Abaza ile savaşın kızıştığı bir sırada 22 zilkade (7 Eylül 1624), yüksek bir yerden bu savaşın ne durumlar gösterdiğini yakından gözlemek fırsatını buldu. Bu hâtırasını *Fezleke* adlı Türkçe tarihinde bu savaşı anlatırken '*Fakir ol mahalde hazır idim. Merhum Paşa* —Tabanıyassı Mehmet Paşa— bir altın yaldızlı tolga giymişti. Mızrak şakırdısı hâlâ kulağımdadır' diyerek tazeleyecektir. 1035 (1625-26) yılında Bağdat Seferi'ne katıldı. O yıl ramazanının 12. günü (7 Haziran 1626) silahdar kolu ardında, bir yüksek kule üzerinde savaşı seyretti. *Acem Burcu*'ndan atılan toplar, uzakta olduğu halde, üzerlerinden aşıyordu. Orada, dokuz ay süren kuşatmada bir savaşın bütün cilvelerini gördü. Kıtlık yüzünden düşmanın üstün gelmesi sonucu, umutları kesilerek dönerlerken, herkesle birlikte büyük sıkıntılar çekti. Fakat, el ile gelen düğün-bayram diyerek teselli bulmaya çalıştı. *İslam askeri bu yolda çektiği meşakkati hiçbir tarihte çekmiş değildi,* diye bu çekilmenin acıklı tasvirlerini özetleyen yazarımız Musul'a geldikleri zaman 1035 zilkadesinde (Ağustos-Eylül 1626) babasını kaybetti. Orada *Cami-i Kebir Mezarlığı*'nda gömüldü. Bir ay sonra amcası Nusaybin civarında *Cerahlu* konak yerinde öldü. Bunun üzerine Kâtip Çelebi akrabasından biriyle birlikte Diyarbakır'a geldi. Orada bir süre kaldı. Babasının arkadaşlarından Mehmet Halife adında bir zat kendisini *Süvari Mukabelesi*'nde görevlendirdi. Bu Süvari Mukabelesi,

orduda süvari alayının hesaplarını, mevcudunu arayıp araştırmakla görevli bir hizmetin adıdır. 1037 (1627-28)' de İstanbul'a döndü. Zamanının adı-belli ve ünlü bilginlerinden Kadızade'nin derslerine devam etti. Erzurum kuşatmasında bulundu. Yetmiş gün süren neticesiz bir kuşatmadan sonra Tokat'a göçüldüğü zaman yollarda korkunç sıkıntılar çekti. Birçoklarının soğuktan eli, ayağı donup kesildiği, yahut da öldüğü bu *hiçbir tarihte görülmedik* musibet içinde daha birçok acılar ve meşakkatlerle karşılaştı. 1038 (1628-29)'de bir aralık İstanbul'a gelerek Kadızade'nin derslerine devam etti. Kadızade'nin düzgün ve dokunaklı bir dili vardı. Sözleri de halkı, bilgiye, bilgisizlikten kurtulmaya şavklandırıyordu. Bundan dolayı Kâtip Çelebi onun güçlü etkisi altında kaldı. Bu zat onu kendisine bağladı, çalışma ve öğrenim yoluna çekip götürdü. Daha önce gördüğü *alet ilimleri*'ni onunla müzakereye başladı. Alet ilimleri, daha yüksek bir öğrenim yapabilmek için ilkin öğrenilmesi gerekli olan bilimler demektir; *müzakere* de, bir bilgin kişiden ders almak anlamına gelir.

Hüsrev Paşa tekrar sefere çıkıncaya kadar Kadızade'nin vaızını, camilerde verdiği din ve ahlâkla ilgili öğütleri, konuşmaları dinledi. 1039 (1629-30) yılında, Hüsrev Paşa'nın yanında Hemedan, Bağdat, Bisütun gibi şehirleri ve konakları sonradan hem *Cihannüma*'sında, hem *Fezleke*'sinde anlatmaktadır. Hemedan Seferi'nden sonra 1040 (1630-31) yılında, Hüsrev Paşa ordusuyla Bağdat'a indiği zaman, o da beraberdi. Bağdat'ın 22 Safer 1040 (30 Eylül 1630)'ta başlayan kuşatması *Fezle-*

ke'de şöyle anlatılıyor: *Bu kuşatmada genel kurallara aykırı olarak şu emir verilmiştir: Bütün ordu metrise yakın gelip konacaktır. Bu emir yüzünden, çaresiz herkes çadırının önüne metris yapıp çukur kazmıştır. Sonra kelek yığınlarını yığıp Mukabele Defterini ardından açar otururduk ve mezar gibi çukur kazıp gece içinde yatardık,* diye bu ricatın acıklı tasvirlerini birkaç canlı çizgi ile vermektedir. 1041 (1631-32)'de tekrar İstanbul'a döndü ve yine Kadızade'nin derslerine devam etti. Kendisinden tefsir, ihyâ-i ulûm, şerh-i mevâkıf, Dürer ve Tarikat-i Muhammediyye okudu. Bunlar o çağda, yüksek öğrenim yapan medreselerde okutulan ön sırada kitaplardır; bunlardan tefsir, Kuran-ı Kerim'i türlü yönlerden açıklayan büyük eserlerdir. Kâtip Çelebi'nin, daha yazdıklarından öğrendiğimize göre Kadızade'den okuduğu tefsir, Beyzâvi'nin yazdığı bu eserin adı *Envarü't-tenzil ve esrarü't-te'vil*'dir. *İhyaü'l-ulumû'-din,* Gazzâli'nin eseridir. Vaız kitaplarının en ulularından ve en büyüğüdür. *Şerh-i mevâkıf* Adudü'd-din Abdurrahman b.Ahmed el-İci'nin *kelâm* (İslam felsefesi) üzerine yazdığı değeri yüksek ve pek ünlü bir kitaptır. *Dürer,* Fatih devri bilginlerinden Molla Hüsrev'in yazdığı bir eser olup asıl adı '*Dürerü'l-Hükkâm fi şerh-i gurerü'l-ahkâm*'dır. *Tarikat-ı Muhammediyye* Birgili diye tanınan Pir Ali-oğlu Mehmed'in mev'iza konusunda yazdığı eserdir.

1043 (1633-34)'te Sadrazam Mehmet Paşa'nın kumandasında, asker kışlamak üzere Halep'e çekildiği zaman Kâtip Çelebi Halep'ten Hicaz'a gitti, adının Hacı Halife, ya da Hacı Kalfa diye ün alması bu hacc ziyareti dolayısıyladır. Mekke'yi ziyaretinden dönüşünde, ordunun Diyarbakır'da bulunduğu sırada, kışı bu şehirde kimi âlim-

lerle sohbetlerde ve tartışmalarda bulunarak geçirdi. 1044 (1634-35)'te Sultan Murat'la Revan Seferi'ne gitti. Bu sefere ait gözlemlerini oldukça ayrıntılarla anlatmaktadır.

On yıl kadar ordu ile türlü seferlerde bulunduktan ve böylece *hacc ve gazâ maslahatı tamam* olduktan sonra İstanbul'a, *cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere* döndü. Birincisinde, yani küçük cavaşta, bildiğimiz askerlerin savaşını, ikincisinde, yani büyük savaşta, kişinin bilgi edinmek üzere bilgisizlikle yaptığı savaşı anlatmak isteyen Kâtip Çelebi, İstanbul'da, kendisine kimden kaldığını söylemediği mirası bütünüyle kitaba verdi. Halep'te bulunduğu sırada, sahaf dükkânlarında gördüğü kitapların adlarını yazmaya başlamıştı. Daha çok *tarih, tabakat* ve *vefeyat* kitaplarını okumaya tabîi bir meyli vardı. *Tabakat,* dünyada bilgileri ile ün almış olan kişilerin hayatlarını ve eserlerini, *vefeyat* ise bunların ölüm tarihlerini veren ana kaynaklardır. Kâtip Çelebi 1046 (1636-37)'da bu kitapları tamamıyla okumuş bulunuyordu. 1047 (1638-39)'de akrabasından zengin bir tacirin ölümü üzerine kendisine düşen birkaç yük akçalık mirasın üç yük kadarını kitaba verdi .*Yük,* Osmanlı tarihinde 'yüz bin akça' yerinde kullanılan bir tabir dir. Geri kalanla Fatih Camii'nin kuzey tarafında, Fatih Camii ile Sultan Selim Camii ortasında bulunan evini onarttı, aynı tarihte evlendi. IV. Sultan Murad'ın Bağdat Seferi'ne, kendini okuyup yazmaya vermek yolundaki şaşmaz kararı dolayısıyla, artık katılmadı. Faziletl ve derin bilgisi ile ün almış olan A'rec Mustafa Efendi'nin

derslerine devam etti. Bu zatı, şimdiye kadar derslerinde bulunduğu âlimlerin hepsinden daha yüksek bir bilgiye sahip bularak üstad edindi. O da, Kâtip Çelebi'ye, öteki öğrencilerinden ayrı bir yakınlık gösterdi. Bu hocası ona, *el-Endülüsiyye fi'l-aruz*'u, *Hidayetü'l-hikme*'yi —dördüncü babına kadar—, *Mülahhas fi'l-hey'e*'yi ve açıklamasıyla birlikte *eşkalü't-te'sis*'i okuttu. Bu kitapların konuları, yukarıda onun okuduğunu gördüğümüz kitaplardan başka olduğu gibi seviyeleri de daha ileri ve yüksektir. Bunlardan *Endülüsiyye fi'l-aruz* Ebü'l-ceyş el-Ensârî'nin aruz vezni hakkındaki ünlü eseri, *Hidayetü'l-hikme,* Esîrü'd-din Mufaddal'ın, mantık, tabiî ve ilâhî olmak üzere üç bölüme ayrılmış olan eseridir. *El-Mulahhas fi'l-Hey'e,* Harzemli Mahmud'un kozmoğrafyaya ait kitabıdır. *Eşkalü't-te'sis fi'l-hendese* de Semerkandlı Şemsüddin Muhammed'in geometriye ait kitabının adıdır. 1049 (1639-1640)'da Ayasofya dersiâmı Abdullah ve 1050 (1640-41)'de Süleymaniye dersiâmı Keçi Mehmet efendilerin derslerini dinledi. *Derşiâm,* bir medreseyi bitirdikten sonra özel bir imtihan geçirerek öğrencisine ders okumak yetkisini elde etmiş olan kimse demektir. 1052 (1642-43)'de vaız Veli Efendi'den Askalânî'nin *Nuhbetü'l-fiker ve mustalahi ehli'l-eser*'ini okudu. Bu kitap, hadis bilimleri üzerinde tanınmış sağlam bir metindir. Bunlardan başka hadisleri inceleme, bunların gerçek ve uydurma olanlarını birbirlerinden ayırma yollarını konu edinmiş olan kitapları tanıdı. Mantık ve miras meseleleriyle ilgili daha başka kitapları da okuyarak bu konular üzerinde gerekli bilgileri edindi.

1057 (1647) yılında İstanbul'a gelmiş olan Mısırlı Şeyh Ebü'r-Rıza ile de birçok defalar görüştüğü gibi derslerinde de bulundu.

On yıl kadar geceli-gündüzlü kendini tamamıyla incelemeye, araştırmaya vermiş olan Kâtip Çelebi, kimi zaman bir kitabın üzerinde kendisini unutur ve odasında güneşin batmasından doğmasına kadar mum yanardı ve hiçbir usanç duymazdı. Bu zaman içinde birtakım öğrenciler de kendisinden ders görmekte idi.

1055 (1645-46)'te Girit Seferi dolayısıyla, haritaların nasıl yapıldığını ve konu üzerinde yazılan eserlerle çizilen haritaları tamamıyla gördü. Bu sırada *Mukabele Başhalifesi* ile arası açıldı. Çünkü *selefte yirmi sene hizmetle halifeliğe nevbet gelmiştir, yolunca bize nevbet yok mu?*, yani eskiden yirmi yıl bir görevde bulunduktan sonra halifeliğe, demek ki bir derece yüksek mevkie, sıra gelmiştir, buna göre bize sıra gelmedi mi, deyince mukabele halifesinin, kayd-ı hayattan bahsetmesi, sana ölünceye kadar sıra gelmeyecektir demeye getirmesi üzerine işten çekildi. Üç yıl kadar memurluk hayatından uzak ve bir köşeye çekilmiş olarak yaşadı. Bu aralıkta yine kimi öğrencilere türlü konularda ders verdi. O sırada hastalandı; bir yandan tedavi çarelerini ve yollarını öğrenmek, öte yandan *rûhânî yollardan* kendisine şifa aramak maksadıyla tıp kitaplarını okuduğu gibi dua kitaplarını da gördü. Halktan uzaklaşıp Allah'a yaklaşarak temiz bir yürekle edilen duaların ve yazılan muskaların şifa verici tesirinden emin bulunuyordu. 1057 (1647) sıralarında Ahmed Rûmî-oğlu Mevlana Mehmed ile kendi oğluna geometri, matematik okuttuğu gibi onlara

takvimlerin nasıl yapılıp bunlardan ne yolda, hangi düsturlarla bilgi çıkarılacağına dair kuralları öğretti. Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, Sadrazam Mehmet Paşa'ya, *Takvîmü't-Tevârîh* adlı eseri dolayısıyla kendisinden söz etmesi sonucu, aleyhinde bulunanların maddi ve manevi gayretlerde bulunarak, Kâtip Çelebi'nin yeniden vazifeye alınmasını önlemek yolunda çok çalışmalarına rağmen kendisine ikinci halifelik ruûsu verildi. Bu *ruûs verilmek* terimi, tarihimizde 'bir göreve atanma emri verilmek' demektir.

Bu Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, Kâtip Çelebi'nin dostu ve sırdaşı idi. Kendisiyle devlet işlerini konuşur ve türlü konularda ona danışırdı. Nitekim *Mîzânü'l-Hakk* adlı eserinin yararlı bir kitap olduğuna dair bir de fetvası vardır.

Kâtip Çelebi geçimine yetecek olan bu para ile kanaat ederek daha fazlasını istemedi. Birçok kitaplarını bu son yıllarda ortaya koydu. Şeyh Mehmet İhlâsî'nin yardımı ile kimi eserleri Latinceden dilimize çevirdi.

1067 yılı sonlarında zilhiccenin 27. cumartesi günü (6 Ekim 1657) sabah kahvesini içerken fenalık hissederek fincan elinden düşmüş ve ansızın ölmüştür. O gece yediği ham karpuz ile sabahleyin soğuk su ile aldığı boy abdestinden korkuya düşerek daha önce hanımına ve uşağına *ne aceb birbirine muhalif işler ettik, bir zarardan Allahu Taâlâ hıfz eyleye* diye bu korkuyu meydana vurmuştu. 1138 (1725-26)'de istinsah edilmiş olan bir *Mîzanü'l-Hakk* nüshasında ölüm sebebi olarak aynı şeyler tekrarlanmakta, yalnız sahneye biraz daha ayrıntılar eklenmektedir. Buna göre Kâtip Çelebi'nin, gece ye-

diği ham karpuz dolayısıyla midesi bozulduğu, göğsünde bir ağrı peyda olduğu söylendikten sonra *bazı macunlar ve müsahhinat kullandığı, üzerine kahve içerken bozulup elinden fincan düştüğü ve bu telaşesi sırasında biçare tıb kitaplarına bakmak isterken füc'eten vefat ettiği* yazılıdır.

Kâtip Çelebi'nin mezarı Zeyrek Camii'ne varmadan mektebin altındaki sebîlin bitişiğinde küçük bir avludadır. Eski mezar taşının fotoğrafı *Keşfü'z-zunûn*'da verilmiştir (Şerefüddin Yaltkaya - Kilisli Rifat neşri, sütun 18). 1953'te kendisine yeni bir mezar yaptırılarak bir de kitabe yazılmıştır.

II

KİŞİLİĞİ

Ölümünden iki yıl sonra, terekesinden onun müsveddelerinin ve teliflerinin çoğunu satın almış olan Mehmed İzzeti b. Lutfullah'ın şehadetine göre Kâtip Çelebi himmet sahibi, iyi huylu, az konuşur, hakîm meşrepli bir zat idi. Uşşâkizade, ondan söz ederken bu beyitlerle vasıflarını sıralıyor :

Rind ü zâhidle hemdem ü hemrenk
Her usule tutardı bir ahenk
Saldı bu tâk-ı turfepervâza
Nayveş hüsn-i savtı avâze
Sagar u kâseye değildi tünük
Küçüğiyle küçük, büyüğiyle büyük

(Rindlerle de sıkı dindarlarla da arkadaştı, anlaşırdı; her usule uyardı. Bu garip bir dönüşü olan göğe onun sesinin güzelliği ney gibi bir ses bırakmıştır. Şaraba ve rakıya düşkün değildi, küçükle küçük, büyükle büyüktü.)

Zamanında ve sonradan hemen herkesin takdirini ve hürmetini toplamış olan Kâtip Çelebi hakkında yalnız Şeyh Mehmet Nazmi adında biri 1108 (1696-97) yılında yazdığı *Hediyyetü'l-ihvan ve ibretün li'l-Hullân* (derviş kardeşlere armağan ve arkadaşlara ibret) adlı kitabın-

da, şüphesiz Kadızade ile Şeyh Sivâsî arasındaki nefretten dolayı, ikisinin hal tercümesini yazarken Kâtip Çelebi hakkında çok ağır bir dil kullanmaktadır : Ne meşrepte ve ne mezhepte olduğu malûm değil, kendini beğenmiş, haddini bilmez, edepsiz, aklınca kabule de, redde de gücü yeter ... gibi sıfatları sıralamaktadır. Bu, onun Şeyh Sivâsî tarafını tutan yobazlığından geliyor.

Oysa Kâtip Çelebi'nin, hoşgörü sahibi olduğuna ve taraf tutmadığına başta *Mizânü'l-Hakk* olmak üzere bütün eserleri tanıktır. Onun ağırbaşlılığı hicivden hoşlanmamaktadır. Nitekim Şair Nef'i'nin *Sihâm-ı kaza*'sından söz ederken onun IV. Sultan Murad'ın kılıcı ile öldürüldüğünü söyledikten sonra, baştan başa çirkin hicivlerden ibaret olan bu eserin Türk zarifleri yanında muteber olduğunu, çünkü onların uğursuz tabiatlarına uyduğunu söyler. Buna karşılık Ahlâk-ı Alâî hakkında, başka hiçbir eser için yazmadığı takdirlerde bulunmaktadır. Mizaha da bütün eserlerinde pek az yer vermiştir. Bunlar da, *şehirde ve sahrada Acem cüssesinden gezilmez olup bir mertebe kırıldı ki bir tarihde düşman bu kılıcı yimemişti, afiyetler ola* derken çektiği sefer meşakkatlerinin bir hıncı ve karşılığı olarak bir nefes alma, bir oh(!) deme; yahut da bilgisizliğin gururuna indirilmiş bir darbe; ya da *rişte illetine tutulmuş* olan birinin *Aras Nehri*'ni geçse o illeten kurtulacağını söyleyen *Acâibü'l-mahlûkat* yazarının bu kaydını, sularının azaldığı bir zamanda IV. Sultan Murad'la birlikte nehirden geçerken solaklardan birini az kalsın suların alıp götüreceğini görünce *rişte illetinden kurtulması meğer buna tutulan kişinin nehri yaya geçerken ahırete gitmesiyle kolaylaşacağını* söyleyerek batıl inançlara karşı keskin bir hücum şek-

linde, ya da sade bir latife olarak rastladığımız birkaç zehirli gülüşten veya zarif bir gülümsemeden ibarettir.

Onun keyf verici maddelere düşkün olmadığını, Uşşâkizade'nin işaret ettiği gibi, tütün içmediğini de kendisi söylüyor. Çiçek yetiştirmek gibi ince bir zevki olduğundan, katmer salkımlı bir sümbül yetiştirdiğinden haberdarız.

Hanefi mezhebinde ve *işrâki meşrebinde* olduğunu söyleyen Kâtip Çelebi *işrâkiliğin* İslam ilimleri içinde tasavvuf mertebesinde felsefe ilimlerinden biri olduğuna işaret eder; insan için en yüksek mertebenin ve en büyük mutluluğun Allah'ı tanımak, özellikle geldiğimiz yeri ve sonunda gideceğimiz yeri bilmek olduğunu söyler. Bu bilgiye varmak için de onca iki yol vardır. Bunlardan biri akıl ve istidlâl sahiplerinin yoludur; ikincisi de, nefsini, kendini yoldan çıkaran nesnelerden korumak, nefsiyle cedelleşmek ve tarikat yolunu tutanların yoludur. O, bu yolu tutan kişinin şeriata ve Allah'ın kanunlarına uyarak kendini kötülüklerden, kötü huylardan kurtularak, nefsini vehimlerden ve şüphelerden kurtarmaya çalışması gerektiği öğüdünü verir bize. *Mîzânü'l-Hakk* adlı eserinde, bu fikirlerini açıklayan türlü bölümler vardır. Tekkelerden söz ederken oraları, çocuklardan ve kadınlardan birçok cahillerin yatağı saymaktadır. Ziyaretlerden birçoğunun, aslında birtakım meczuplara ve değersiz kimselere ait olduğunu, giderek ziyaretgâh haline geldiğini, ölülerden yardım dilemenin manasız olduğunu, kadınların, çocukların ve hafif akıllıların mezarlara dikilen mumların yağıyla yağlanmayı âdet edindiklerini, fakat bunun sadece mezar bekçileri ile çerağcılara faydalı olduğunu anlatarak, bu tür batıl inançları, sırası

düştükçe baltalamayı ihmal etmez; bin yılından önce kıyamet kopacağını sanarak ve iddia ederek bu yolda birtakım uydurma hadisler rivayet edenlerin bu sözlerinin *açıkça yalan olduğunu* yüzlerine çarpar; gömü iddiasında bulunanlarla ilgilenmeyerek onlara *çıkarsa senin olsun* deyip kesip atmayı tavsiye etmektedir.

Taàssubun her türlüsüne karşı amansız bir savaş açan ve Allah'tan bütün taassup erbabına insaf vermesini dileyen Kâtip Çelebi, taassubun halkı birbirine düşürecek ve âdeta bir iç savaşa götürecek kadar şiddetlendiği ve körüklendiği bir devirde buna meydan veren meseleleri birer birer alarak, bunların boşluğunu, lüzumsuzluğunu, hem nakil (Kur'an-ı Kerim ve Hadis), hem de akıl yoluyla göstermeye ve bu akımı önlemeye çalışmıştır. *Mîzünü'l-Hakk* bu gayretin üründür.

Kâtip Çelebi, Kadızade ile Şeyh Sivâsî'nin temsil ettiği bu taassup yangınından söz ederken ,hocası olduğu halde, Kadızade hakkında tamamıyla tarafsız hükümler vermiş, onun birçok derslerinin *kışrîce basit* (bir kabuk gibi dıştan ve derinliği olmayan) olduğunu, aklın yatacağı konulara hiç yanaşmayarak sadece şeriat konularına düşmüş olduğunu, kendi davasına uygun meseleleri hazırlayarak, bunları yerinde kullandığını belirtmiştir. Vaızlarının, ötekine berikine taş atmaktan ve sataşmaktan arınmadığını, *zarif ve ârif* bir kimse olmakla beraber tartışma konularını *aykırı davran, tanınırsın* dediklerince kendini tanıtmak için ortaya attığını, ahmakların da bir yapmacığı, bir uydurmayı ciddi sanıp taassubu körüklediklerini söylemek suretiyle bütün bu kişilere ve konulara doğru bir teşhis koymaktadır.

Kitap başında sabahlayacak kadar okumaya çok düşkün olduğunu otobiyografisinden öğrendiğimiz Kâtip Çelebi'nin kitap merakını da tabiî görmeliyiz. Daha seferlerde bulunduğu sırada sahafları ziyaret ederek, çok kitaplar topladığı gibi kendisine akrabasından birinden düşen mirasın büyük bir bölümünü de kitaba vermiştir. Bazı kaybolmuş sanılan kitaplara kendisinin sahip olduğunu, âdeta gurur sezilen bir ifade ile kaydeder. Bir yerde haber aldığı kitapları da elde edip muhakkak görmüştür.

Onun alâkası en çok tarih eserleri üzerinde toplanmıştır. *Tevârîh, tabakat ve vefeyât* kitaplarını okumaktan zevk almıştır. Tarihçe bilinmeyen bir noktayı aydınlatmak için birçok kitap devretmiştir. *Keşfü'z-zunûn*' da, *Arapça Fezleke*'sinden bahsederken elinden 1300 tarih eseri geçtiğini söylemekte ve bunu *Takvimü't-Tevârîh*'inde tekrarlamaktadır. Şehrîzade, onun, gerek tarih bilgisi, gerekse sahip olduğu tarih kitapları bakımından kendisinden önce ve sonra gelen tarihçileri her yönden geçtiğini söyledikten sonra, sözlerine inanılır kimselerden rivayet edildiğini kaydetmek suretiyle bu yolda bir de hikâye anlatıyor : 'Şeyhülislam Yahya Efendi, sohbet sırasında Kâtip Çelebi'ye, kendisinde bin ciltten fazla tarih kitabı bulunduğunun meşhur olduğunu, bunun doğru olup olmadığını sorar; Kâtip Çelebi *olmak gerektir* diye cevap verir. Fakat şeyhülislamın inanmadığını sezince, ertesi gün on katıra birbirinden ayrı üç yüz cilt tarih kitabı yükleterek getirir ve 'evde ciltsiz bundan da fazla vardır' der.'

Tarihin önemini, *Arapça Fezleke*'sinin, tarihin lugat, ıstılah olarak tarifine, konusuna, yazarına ayırdığı ikin-

ci faslında belirtmeye çalışırken, kendisinden önceki tarihçilerden alıntılar yaparak ve onların bu noktalardaki fikirlerine katılarak tarihin konusunu anlatmaya başlar : Tarihin konusu, peygamberlerden, evliyadan, âlimlerden, hâkimlerden, şairlerden, hükümdarlardan ve başkalarından, gelip geçmiş olan kimselerin durumlarından bahsetmek diye anlamaktadır. Bu ilmin, amacının, geçmişi tanımak ve yararının da bu durumlardan ibret almak suretiyle olanlardan hisse kapmak, tarihin bize verdiği tecrübeler sayesinde zarar getirecek olanlardan kaçınmak ve yararı olanlardan faydalanmak olduğunu belirtmektedir. Bu ilmin, görenler için, başka bir hayat yerine geçtiğine işaret eder. Fakat Cennâbî'nin, kitabının ön bölümünde tarihi, ilimlerin doruklarında, en yüksek bir tepeye benzeterek bunun sayesinde Allah'ın eserini, hikmetini, rahmetinin genişliğini, kudretinin sonsuzluğunu tanımak mümkün olduğunu söylemek suretiyle bu yolda en güzel sözü söylediğini kaydetmektedir. *Keşfü'z-zunûn*'da tarihten bahsederken bu fikirlerin kaynağı olarak *Miftâhü's-saâde*'yi özellikle göstermektedir. Bu kitap, Taşköprüzade diye ün almış büyük Türk bilgini Mustafa-oğlu Ahmed'in bilimlerin konuları üzerinde yazmış olduğu Arapça büyük eserdir.

Savaşlarda, kumandanların işledikleri hataları onların *tevârîh* görmemelerine bağladığı gibi, devlet adamlarının ve iktidarda bulunanların tarih okumaları gerektiğinde ısrar etmektedir.

II. Osman faciasından bahsederken, kimi tarihçilerin bu çeşit üzüntü veren olayları kısa kesmelerine karşı tarihin vazifesi vakâyii vukûu üzre beyan olduğunu belirterek bu bilimin konusunu bozmak gerekmemesi için,

bu vak'a dolayısıyla yazılmış müstakil bir eseri özetlemiş ve başka kaynaklardan da eklemek suretiyle *tarih yazmanın hakkını yerine getirdik ve olaya ait haberleri bütünledik* deyerek duyguları bir tarafa bırakıp tarafsızlığı savunur.

Kâtip Çelebi tarihten başka bilimlere de merak etmiştir. Coğrafya kitaplarını okudukça, Avrupalıların ve Yunanlıların bu konuda çok ileri gittiklerini, İslam yazarlarının bilgisizliğini, eldeki eserlerin hepsinin karışık ve yanlış olduğunu görmüş, doğudaki bu noksanı gidermek için *Cihannüma*'sını meydana getirmeye karar vermiştir. Coğrafya ilminin yararını, insanın huzur içinde köşesinde otururken, coğrafya sayesinde bir anda, cihan seyyahları gibi, dünyayı dolaşmak imkânına sahip olduğunu ve bütün ömürlerince seyahat edenlerden daha çok bilgi edineceklerini anlatmak suretiyle ortaya koymaktadır.

Bu âleme *behîme gibi bakar eşhastan* olmamak için heyet ilmine merak eden Kâtip Çelebi, kâinattaki gerçekleri anlamak için heyet ilminin faydasını belirterek heyet ve teşrih (kozmoğrafya ve fiziyoloji) bilmeyenin Allah'ı tanımakta kısır olduğunu söyleyen bir büyük sözünü tanık olarak göstermektedir. Ve yine dünyanın yuvarlak veya armut biçiminde olduğu yolundaki farziyelerin tartışılmasında heyet ilminin değerini belirtmektedir.

Kâtip Çelebi'nin özel yolda ilgilendiği bu türlü ilimler hakkındaki düşünceleri yanında, doğrudan ve mutlak olarak ilme, cemiyyetin ayakta durmasına ve devamına bir vasıta olarak gördüğünü, insanda kalp ne ise

cemiyette âlimlerin de aynı derecede önemli saydığını, bu suretle bilgi ile ilgili olan hiçbir şeyi hakir görmediğini bilmekteyiz. Olayların açıklanmasında ilmin rehberliğinden hiçbir zaman ayrılmamıştır.

Kâtip Çelebi'nin bu geniş ve müsbet düşünceleri, nitekim coğrafya konusunda olduğu gibi, batı eserlerine bakınca doğu eserlerini çok geri bulacak kadar tarafsız hükümleri yanında milli olduğu kadar gerçek de olan bir gururu vardır. O kadar hoşgörü sahibi olduğunu gördüğümüz Kâtip Çelebi'nin, yeri gelince, bu cephesi derhal örtüsünden sıyrılmaktadır. *Cihannüma*'da Atlas sahibinin, Avrupa'yı abartarak övmesini ve Makedonya'yı İskender gibi bir er yetiştiren bir yer, İtalya'yı da, hılkatin başlangıcından beri *eşref-i rûmiyânı* (Rumların en şereflisini) terbiye etmekte olan bir memleket olarak anmasını, gurur ifade eden bir tevazu ile '*fakir aydur : Bu vasf Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyeye sadık ve onların mülk-i rûm makarr-ı saltanatı olmakla Avrupa medhe layıktır*' diye karşılar. Dünyanın dört güzel yerinden söz edenlere karşı onların İstanbul'da *Haliç*'i görmemiş olduklarını, görmüş olsalardı, onu, bunların hepsinden önce anacaklarını söylemektedir. *Levâmiu'n-Nur*'da, müellifin İsa'nın doğmuş olmasını, o iklimin meziyyeti olarak göstermesine *hususâ ahır zaman peygamberi bu iklimde peygamber olarak gönderilip âlemi İslam dini ile müşerref kıldı* diye mukabele etmekte, hele Atlas müellifinin Belgrat'tan bahsederken bu kalenin Türklerin karşısına durup Hıristiyanların bekçisi olduğunu söylemesine *halt eyleyip hersegûluk eyledi,* din düşmanlığının gereği bu türlü haltlar ve yalanlar yazmasına yol açmıştır. Biz bu türlü uydurmalarını kabul etmişiz gibi

yazmayız, sayfa kenarlarında bunu reddettiğimizi işaret ederiz, diye öfke ile karşılık vermektedir. *Atlas çevirisinde* bazı esâtîrî suretlere de ilişmekte ve görenlerin bunlarda büyük bir mânâ var sanmamaları için dikkatlerini çekmekte ve kenarlara düzeltmeler çıkmaktadır.

Bazı bu tenkitlerinde, Âli'nin *Mir'âtü'l-avâlim*'i hakkında olduğu gibi, bilgisizlikten ve akıl eksikliğinden ve doğru olan kitapları tanımamaktan ileri gelen birtakım batıl şeyler ve vehimler olduğunu söyleyerek şiddet göstermektedir; kimi kez de müelliflerin, yahut eseri Türkçeye çevirenlerin düştükleri ağır yanlışları, bu eserlerin nitelikleri üzerinde bir fikir vermek için açıkça bildirmektedir.

Hemen her konuda, okuduğu kitaplar sayesinde, bilgisinin hududu çok genişlemiş olan Kâtip Çelebi, sırası geldiği vakit bunları kullanmaktadır. Mes'ûdî'nin (Arap tarih ve coğrafyacısı, X. yüzyıl), iki mil kadar denize girmiş olan bir şehir sûrunun inşa tarzı hakkında yaptığı açıklamayı kabul etmeyerek, bunun nasıl olabileceğini *su içinde yapılan yapılar kanunu üzere* izah etmesi, onun mimarlıktan anladığına tanıklık ettiği gibi Hüsrev Paşa'nın Gülanber Kalesi'ni yaptırmasından söz ederken söyledikleri de bunu güçlendirmektedir.

Bazı eserlerinden anlaşıldığına göre, Türkçe ve Arapça eserlerdeki eksikleri tamamlamak için batı kaynaklarından yararlanmayı —Türkiye'de belki ilk olarak— düşünen Kâtip Çelebi *zikr olunan Atlas Minor'u bu hakir Türkçeye tercüme edip* dediğine göre Latinceyi, bu dilde eserlerden faydalanacak kadar öğrenmiş ve daha birtakım eserleri dilimize çevirmiştir. Bir eser, başka bir

dile çevirilirken tahriflerin çokluğundan asıl metindeki anlamın kaybolmasının kesin olduğunu, nitekim kendisinin de *Atlas*'ı ve başkalarını Latin dilinden Türkçeye çevirirken, bunu nefsinde tecrübe ettiğini itiraf etmekle beraber tercümede sadakati gözetmemiş değildir. Kâtip Çelebi'nin eserleri arasında bulunan bilinen çevirilerinde başka birtakım tercümeleri daha vardır. İspanya'nın Fotin Barba Akademisi'nin Aristo felsefesi açıklamasından *Meteora* kitabının sekizinci makalesini çevirdiği gibi Jovans'ın *Theatrum Orbis Terrarum* kitabını, Philippus Claverius'un eski ve yeni coğrafya kitaplarına giriş olmak üzere faydalı ve kısaltılmış olarak yazdığı eserini de dilimize çevirmiştir. *Cihannüma* için yararlandığı bu birtakım batı kaynakları arasında yukarıda söylenenlerden başka Lorenz'in bazı yerlerini nakl ve tercüme ettiği gibi *Resimsiz Mesalikü'l-memâlik tarzında* (Hurdadbih'in bir yerden bir yere giden, yolları, bunların birbirlerine uzaklığını ve başkalarını bildiren Arapça eserinin adıdır) *Mavrika Dikmundi* adlı eseri de vardır. O, bu kaynakları, gücü ve imkânları nisbetinde tenkit ve tashih ederek kullanmıştır. Atlas sahibinin, Osmanlı ülkesi hakkında verdiği bilgileri, tercümeye sadık kalarak olduğu gibi almakla birlikte *Cihannüma*'yı yazarken bunları mümkün olduğu kadar düzeltmiş ve büyültmüştür. Cihannüma mukaddemesinde sıraladığı bu kaynaklar hakkında, âdeti olduğu üzere, kısa kısa hükümler vermek suretiyle onların niteliğini de göstermiştir. Makdîsî'nin *Ahsenü't-takâsîm fi ma'rifeti'l-akâlîm*'in zikrettiği, Arapların yaptığı gibi tasvir ettiğini, Arapça ve Farsça, Türkçe coğrafya kitaplarının hepsinin düzensiz ve karışık olduğunu, Pîrî Reis'in *Bahriye*'sinin gerek nazmının ve ge-

rekse nesrinin *kaba-saba gemici lisanı üzere* yazıldığını, İbn Verdî'nin Harîdetü'l-Acâib'de coğrafya bilmediği halde yeryüzü yuvarlağını *Arapların yaptığı gibi manasız tasvir ettiğini ve anlayanlar yanında bilgisizlik gösterdiğini,* kimi gafillerin bu eserde bulunan yalanları kitaplarına geçirdiklerini, Ahmed b. Sehl Belhî'nin eserini Türkçeye çeviren Şerif Efendi'nin bu tercüme ile, konu ile alâkası olmadığını bildirdiğini ve başkalarını göstermiştir. Kâtip Çelebi, bütün bu kaynakların verdiği bilgileri, bunların arasında inanılması güç birtakım *garip tasvirleri* de, tartışmasını yapmadan çok defa özet şeklinde olsa da, gafletle atlandı sanılmasın deye kitabına almıştır. Bununla birlikte, sonunda bunların çoğunun *o ülkede yaşayanların yalanları* kabilinden olduğunu *Acâibü'l-mahlûkat* yazarlarının, sadece garip görülüp şaşılsın diye, olmayacak şeyleri yazıp basiretsiz birtakım yazarların da bunları gerçek imiş gibi kitaplarına aldıklarını, işin aslını bildirmek için, söylemeden geçmemiştir. Kimi kez yalan olduğuna kesin olarak kanaat getirdiği bilgileri kitabına aktarmayı da doğru bulmamıştır. Nitekim, galiba tüccardan birinin yazıp III. Sultan Murad'a sunduğu Farsça *Kanunnâme*'nin çoğu *laf ü güzaf olan* sözlerine iltifat ve itibar etmediği gibi Ahbârü'd-düvel'in Çin hükümdarları hakkında verdiği bilgileri de, yalan haberlerden ibaret olduğu için, kitabına almamıştır. *Cihannüma*'nın tarihle ilgili yerlerinde Kâtip Çelebi, mukaddemede zikretmediği ve çoğu tarihî olan daha birtakım kaynaklardan da yararlanmış olup bunların arasında *Farsname,* Şeyh Necmüddin Daye'nin *Mirsâdü'l-ibâd,* İmam Rafiî'nin *Tedvîn-i Nihâyetü'l-edeb, Cürcan Tarihi, Ravzatü's-safâ,* Babür'ün *Vakayinamesi,* Gıfarî Kadı Rük-

neddin Hoyî'nin *Mecma'-ı erbâbü'l-Memâlik*, Safedi'nin *Vabibi'l-vefeyatı*, Mes'ûdî'nin *Mürucü'z-zeheb*'i, Kadı Beyzâvî'nin *Nizâmü't-tevârîh*'i ve başkaları bulunmaktadır. Kâtip Çelebi yararlandığı kaynaklardan kendisine lâzım olan bilgileri kitabına alırken, bunları gerektikçe *fakir aydur* kaydıyla düzeltmekte, kimi nazariyelerin tartışmasını yapmakta ve kendi düşüncelerini ileri sürmektedir. Bazan, nitekim Ceyhun, Seyhun nehirlerinin yatakları ile döküldükleri göllerin, başka başka eserlere dayanılarak yapılan münakaşasında olduğu gibi, bir sonuca varmadığı da oluyor. Bazan da hatanın apaçıklığı karşısında, bunu düzeltmeye gerek görmeden, onu işaretle yetinmesi, *Kudüs*'ün dünyanın ortası olduğu iddiasını sadece *uydurma* olarak nitelediği gibi IV. Kayser'in öğretmeni olan Lactantius Lucius Cacilius'dan *dünyanın ayak semtinde adam olması muhaldir, der imiş. Zira baş-aşağı durmak lâzımdır deyü hamakat edermiş* deye söz etmiştir. Şeyhülislam Behâyi Efendi'nin yanlış düşüncelerini, kendisine çok değer verdiği halde, sert bir dille meydana vurmuştur. Bâtıla ve hataya nerede rastlamışsa onu orada belirtmeyi ve düzeltmeyi hiçbir zaman ihmal etmediğini, bu tanıklar açıkça göstermektedir. Bununla birlikte, ilimle dinin çatışır gibi göründüğü yerlerde, diyelim, göklerin yedi kat olduğu inanışında, bu ikisini uzlaştırma yolunu aramıştır.

Onun müsbet bilgiye olan ciddi güveni karşısında, belki de garip görünmekle beraber, bugün unutulmuş görünen birtakım bilgiler hakkındaki görüşleri dikkate değer. İnsanın kendini görünmeyen adam haline koymasından bahseden *ilmü'l-hafâyâ*'yı anlatırken, bunun büyü ile değil, bilhassa keramet şeklinde olabileceği kanaati-

ne karşı, hem büyü, hem de dua yolu ile olabileceğinde şüphe olmadığını söyleyerek, böyle birşeyin görülmüş olmamasının onun olmayacağına delil olmadığını da ilâve etmektedir. 1055 (1645-46) sıralarında hastalanarak tedavi çarelerini ararken bir yandan da *rûhânî yoldan* çareler aradı. Bu suretle türlü konularda birçok dua kitapları gördü ve bunlar sayesinde iyileşti. *Havâss kitapları*'ndan söz ederken, eşyadaki hassaların sabit ve sebeplerinin gizli olduğunu, çünkü mıknatısın demiri çektiğini bildiğimiz halde bunun sebebini bilmediğimizi, bütün hassalarda meselenin aynı olup mevcut sebeplerin bir bölüğüne de akıl yatmadığını kaydettikten sonra muska ve dua ile, hayırlı ve dindar insanların dilinden olmak üzere, halkın, Allah'ın izniyle şifa bulacağını ve bunu *tıbb-ı rûhânî* dendiğini anlatmaktadır. Büyü ve simya bilimleri hakkında bilgi verirken, bunlar hakkında kendisi bir fikir beyan etmeden bunların niteliklerini söylemekle yetinmektedir. Birtakım cinlerin ve perilerin itaat altına alınabileceğine inanan Kâtip Çelebi, bunun hem akıl, hem de şeriat bakımından caiz ve mümkün olduğunu, bunları inkâr etmenin Allah'ın kudretini inkâr demek olacağını, çünkü zaptetme ve aşağı düşürmenin Allah'a mahsus olduğunu söylemektedir. *Nücûm* ilminden bahsederken bununla dünyada olup bitenlerin bilineceğini söyleyerek ilmin tarifini yaptıktan sonra bunun *hisabiyyât, tabiiyyât, vehmiyyât* olarak üç bölüme ayrıldığını, hisabiyyâtın şeriatça yasaklanmış olmadığını, tabiiyyâta gelince, güneşin burçlardan burçlara geçmesi ile, sıcak, soğuk ve itidal olacağını bildiğimizi, bunda da şeriatça istenmeyen bir şey olmadığını, fakat dünyada olacak hayır ve şerrî birtakım olayların, yıldızların du-

rumundan çıkarmanın vehimden ibaret ve şeriatça reddedilmiş olduğunu bildirmektedir.

Okuduğu ve yararlandığı eserlerin bir bölümü hakkında, özellikle onların kusurlarını belirtmek için, birer ikişer hükümlerle, düşündüklerini bildirmektedir. Kazvini'nin *Asârü'l-bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*'ında *'değerli ve değersiz'* yerler bulunduğunu söylediği gibi, aynı hükmü Âli'nin *Künhü'l-ahbâr*'ı için bunlara bir de 'yaş ve kuru' ekleyerek vermektedir. Âli'nin öteki eserlerini sadece zikretmekle yetinen Kâtip Çelebi, yanlışını bulduğu zaman, bu yazar hakkında çok sert davranmaktadır. İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-Müştak*'ını, Âli'nin İdris Peygamber'in eseri olarak göstermesini *habt-ı fâhiş (büyük hata)* olarak vasıflandırmaktadır. Aşıkpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ından *Türkçe, eski boş tarihlerden* diye söz etmekte, Hadîdî'nin manzum tarihinde *uydurmalar* olduğuna işaret etmekte, hele İbnü'l-Verdî'nin *Harîdetü'l-acâib* ve *Ferîdetü'l-garâib*'inden söz ederken daha da ayrıntılara girişerek bu eserin ilimle ilgisi olmayan niteliğini ortaya koymaktadır. Bu yazar, coğrafyacılardan olmadığı halde, kitabının başında bunun gerçekten böyle olduğunu sanarak, iklimlerin ve denizlerin şeklini gösteren bir daire yaptığını, bundan başka Arap müelliflerinin, akla dayanan, müsbet ilimlerden gafil kimselerin âdeti olduğu üzere birçok boş bilgi verdiğini, olmayacak şeylerden bahsettiğini, bununla beraber benzerleri gibi, eksik akıllıların ellerinde gezdiğini kaydettikten sonra, el-Verdî'nin kitabının önsözünde *günahları bağışlayan ve tevbeleri kabul eden Allah'a hamd olsun* diye Allah'a hamd etmesini 'ihtimal müellif, kitabının ve benzerlerinin günahlardan bir günah olduğuna işaret etmek' istemiştir

diye suçlamaktadır. *Manâzırü'l-avâlim'*i anlatırken de, bu kitabın gerçeğe uygun olan birçok yararlı yerlerini aldığını söyleyerek gerçek olmayan yerlerinin de bulunduğunu anlatmak istemiştir. Ayrıca içinde *evhâm-ı kesîre* bulunduğunu da açıkça söylemiştir.

Bununla birlikte Kâtip Çelebi'nin kimi kez hükümlerinde mubalağaya kaçtığını bu son eser hakkındaki hükümlerinin ağırlığında görmekteyiz. Firdevsî'nin pek merak ettiği *Nuhbetü't-tevârîh'*i incelemesi sonunda, bunu birçok yerlerini atlayarak Cennâbî'den olduğu gibi yapılmış bir çeviri olduğunu anlayınca *duymak kimi kez görmekten hayırlıdır* vecizesinin doğru olduğunu söyleyerek eserin değersizliğini belirtmiştir.

Kâtip Çelebi, kendi eserleri hakkında, doğu yazarlarının kimilerinde alışılmış olduğu halde, hiçbir mutalâa bildirmediği görülmektedir. Ancak, kendisinden önceki İslam coğrafyacılarının eserlerinin en güzeli olan *Takvîmü'l-büldan* ile karşılaştırılınca *Cihannüma*'nın ve Atlas Minor Tercümesi *ziyadelerinin* ne kadar çok olduğu bilinecektir dediği gibi Süllemü'l-vusûl için de bu eserin *asık suratlı zamanın yüzünde bir çiçek gibi gülümsediğini, başkalarında olduğu gibi bu kitaba da 'yaş ve kuru'* herşeyin girdiğini, bununla beraber kendisinin ve eserinin şüpheden ve yanlıştan salim olmadığını itiraf etmektedir.

Kâtip Çelebi, tenkitlerini yalnız ilmî eserlerin çerçevesi içinde bırakmamıştır : Sırası geldikçe askerî ve idarî alana kadar uzatmıştır. 1003 (1594-95) yılı olaylarından söz ederken, serdarın akına izin vermesi, Budun'un yağma edilmesine engel olmaması, voyvodaların

isyanına sebep olması gibi tedbirsizliklerini sayıp dökmekte, Gülanber Hisarı yaptırılırken, bilgisizliği yüzünden, askere boşuna ırgatlık ettirerek ömründe bir taşı bir taş üstüne koymamış insanlara *eğri-büğrü, çocuk oyuncağı gibi* duvarlar ördürdüğünü, bunların da adam boyu kadar olmadan yıkılıp gittiğini acı bir dille tasvir etmektedir.

Kimi askerî tedbirler konusunda, Kâtip Çelebi'nin fikrine başvurulduğu da olmuş, nitekim Damat Fazıl Paşa'nın serdar tayin edilerek birkaç parça kalyonla Anadolu askerini Girit'e geçirmek üzere Sakız'a gönderilmesi tedbirinin yerinde olup olmadığını Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, kendisini davet ederek ondan sormuş, o da bu tedbiri beğendiğini ve muhtemel durumlara göre karşılaşılacak sonuçları anlatmıştır. İdaredeki bozuklukların, iş başındakilerin padişaha gerçeği söylemeyerek, hattâ deli olanlara karşı bile, dalkavukluk etmelerinden ileri geldiğine, tarihinde yeri geldikçe, ilişmektedir. Kadınlar saltanatının, rüşvetin ve devlet mensuplarının, âdeta artırma usulü ile verilmesinin, taassuba alet olmanın ne gibi kötülüklere yol açtığını, olanlara dayanarak, anlatmakla iş başındakilerin dikkatini çekmeye çok çalışmıştır. Büyüklerin dünya mensuplarından uzak durmalarını tavsiye eden yazar, bir de misal vererek, halkın kendi işlerine bakıvermesi yolunda yaptıkları ısrarı, *Eflatun*'un, halkın, onun doğru bulduğu tedbirlerden başka tedbirlere başvurduğunu görerek nasıl reddettiğini anlattıktan sonra bunda *zamanımızdaki Osmanlı mansıplarının halinde ibret alacaklar için bir hisse vardır* diyerek sözünü bitirmektedir. Bir toplumun

hayatını, insan hayatına benzeten Kâtip Çelebi *dünya küfürle değil, zulümle yıkılır* diye Türkçe bir atasözünü söyleyerek her toplumun bir kemali, bir de zevali olduğunu kabul etmekle birlikte, Allah dilerse, iyi idareciler elinde bir devletin ömrünün uzayacağını göstermektedir. *Düstûrü'l-amel* ise, devlet idaresinin türlü yönleri hakkındaki fikirlerini derli-toplu belirten bir eserdir.

Kâtip Çelebi'nin, eserlerinde, özelikle *Keşfü'z-zunûn* ile *Cihannüma*'da, birtakım hatalara düştüğü olmuştur. Nitekim *Cihannüma*'da *Amuderya*'nın Hazer yahut Aral Denizi'ne döküldüğüne dair İslam kaynaklarındaki haberleri uzlaştırmak istemiştir. 348. sayfadaki haritada, Amuderya ile Sırderya'nın aşağı yataklarına ait bilgileri bu nehirlerin aynı zamanda başka başka kollardan Hazer ve Aral denizlerine döküldükleri şeklinde anlayarak yanılmış, yahut Amuderya'nın başka başka adları, başka başka nehirlere ait bilgiler gibi alınmıştır. Aynı nehirden bahsederken, bunu *Obi Nehri* ile karıştırmıştır. *Keşfü'z-zunûn*'da, bazı eserleri tekrarlamış, bir kitap hakkında verilecek bilgiyi başka bir kitaba mal etmek, Arapça bir eseri Türkçe olarak kaydetmek gibi birtakım noktalarda yanıldığı vardır.

Kâtip Çelebi'nin, çoğunun hacımları da gözden uzak tutulmamak üzere büyük bir yekûn teşkil eden eserlerinin bir bölüğü tamamlanmış, bazıları da müsvedde halinde kalmıştır. Bunlar da, sonradan tamamlanmak üzere bırakılmış boş yerlere de sıksık rastlanmaktadır. Terekesinden *Cihannüma*'yı satın almış olan ve onun bu kadar çok eser yazmış olmasını *Utarit Şerefinde* doğmuş olmasına yoran (bu yıldız feleğin kâtibi sayıldığı için,

bu yıldıza mensup olanların zeki, şair ve yazar olacaklarına inanıldığından dolayı) diyor ki : *Şerefli ilme karşı duyduğu sonsuz hırsından dolayı eserlerinin çoğu eksik ve tamamlanmadan kalmıştır. Birini bitirmeden birine daha başlardı ve başlar başlamaz da hemen önsözünü yazıp ana bölümlere ve bölümlere ayırır ve bunların adını koyardı. Ben bunları şundan biliyorum. Bin altmış dokuz ortalarında merhun adı geçenin terekesinden birkaç kitap aldım. Bunların arasında eserlerinin çoğu ile müsveddelerini almıştım. Onun çok yazdığı o derecelere varmış ki anlatılamaz.*

Şehrîzade, bu söylenenleri güçlendirmektedir.

Eserlerini, özellikle biyografi ve bibliyografiye ait eserlerini hazırlarken, önce notlarını fişlere aldığı ve ilmî bir metodla çalıştığı bir gerçektir. *Süllemü'l-vusûl*'ün birçok sayfaları, türlü fişlerin birbirine yapıştırılmasından meydana gelmiştir. Bazı kısaltmalar kullandığı da olmuştur. Kaynakları kullanırken, bir metinden alıntılar yaparken, menkabeleri ve şahsî duyguları bir yana bırakarak, asıl hadiselere karşı ciddi bir alâka göstermektedir. Bu yoldan, kendinden öncekilerin, edebiyatı ve üslûbu ön plana alan tarih anlayışından ayrılmaktadır. Verdiği bilgileri çerçeveleyen üslûbu oldukça kuru ve hattâ kimi kez sıkıcıdır. Onu, sözü gereksiz uzatmaktan hoşlanmayan mizacı, en canlı ve hareketli tasvirlere elverişli olan yerlerde, nitekim sefer hâtıralarında bile, kendini icaza sevketmiştir. XVI. ve XVII. yüzyıl klasik Türk neşrinin hemen bütün eserlerinde ortak vasıf olan seci'lere Kâtip Çelebi eserlerinde pek az yer vermiş olup bunlara örnek bulabilmek için sayfaları çok çevirmek

gerekmektedir. *Fezleke*'sinde bu seci'lere, çoğu müelliflerin hal tercümelerinde rastlanmaktadır. Bazan bir tarih olayının seci'li bir üslûba büründüğü de olur. Fikirlerini, tasvirlerini, tartışma konularını süslemeye, işitilmedik tabirler ve kelimeler kullanmaya özenmeksizin, yani bilgiçlik taslamaksızın, açık ve kısa ifadelerle anlatmayı seven Kâtip Çelebi'de, pek seyrek olmakla birlikte, cinaslara ve benzetmelere de rastlamaktayız. Bir yerin armudunun ve şeftalisinin nefasetinden *bir mertebe latif ve hûb olur ki görenler zeban* (dil) *gibi her bar* (daima) *ağzında tatmağa heves eder.* Top ve tüfek şenlikleri yapılan bir kaleden *bâlâ-yı hısar* (kalenin üzeri) *gûya ki boyanmış bez kenarı idi* ve bir hisarın daha yapılırken yıkılan duvarlarından *oğlan oyuncağı* diye bahsettiği gibi halk tabirlerini de kullanmaktadır.

Kâtip Çelebi, Türkiye'de olduğu kadar batıda da büyük bir değer bulmuş, kendisinden ve eserlerinden âdeta hayranlık derecesine yükselen bir ifade ile söz edilmiş, Babinger kendisini *Osmanlı Suyûtîsi* olarak vasıflandırmıştır. Kâtip Çelebi'nin büyük tesiri dolayısıyla kendisini takip edenler olmuştur. Bunlardan *Şehrizade, Nevpeyda*'sında tamamıyla onu izlediği gibi *Naima* da tarihinin birçok yerlerinde ondan alıntılarda bulunmuştur. Kâtip Çelebi'nin otobiyografisini, *Mîzânü'l-Hakk*'tan alarak hemen olduğu gibi tekrarlayan eski eserler bir yana bırakılırsa, Türkiye'de ancak son zamanlarda onun ilmî değerini, müsbet görüşünü ve hür düşüncesini belirtmek yolunda Bursalı Mehmet Tahir Bey'in, Kâtip Çelebi hakkında yazdığı müstakil risalesinden başlayarak kimi yayınlara rastlanmakla birlikte, bunlarda söz konusu hep *Mîzânü'l-Hakk* olmaktadır. Mükremin Halil Yınanç,

onun, XVII. yüzyıl Avrupa'sındaki fikir adamları karşısında *basit bir okur - yazar* sayılabileceğini söyleyerek bu yolda ölçüyü pek düşürmüştür. Kâtip Çelebi'nin eserlerinin çoğu bir toplama niteliğinde olmakla birlikte, asıl kıymetli ve önemli olan, hakikati arayıp bulma endişesi, fikirlerini savunmadaki cesareti, taassubun bütün şiddetiyle ayakta olduğu ve körüklendiği bir devirde, ihtilaf ve tartışma konularını tarafsız bir hâkim gibi ele alışı, hele Peygamberimizin ana ve babasının —İslamiyet kendisinden sonra meydana çıktığına göre— Kâfir sayılıp sayılmayacakları meselesi gibi, yalnız o gün için değil, *Mîzânü'l - Hakk*'ın sekizinci bölümü olan bu bölüm, eserin sonraki baskısında çıkarıldığına göre, daha çok sonradan bile tehlikeli sayılan konulara *ilim, cevap ve süal* ve *kanun üzre her baptan kıyl ü kaldir* diyerek cüretle temas etmesi, batı kaynaklarından yararlanması, kendisine verilen yüksek payeyi hak etmesine yeter dayanaklardır.

III

ESERLERİ

1 — Arapça Fezleke : Kâtip Çelebi'nin *Tarih-i Kebîr* diye adlandırdığı, mukaddeme, üç usul ve bir hâtimden ibaret olan bu eserinin adı *Fezleket akvâl'l-ahyâr fi ilmi't-târîh ve'l-ahbâr*'dır. Türkçe Fezlekesi'nin önsözünde ise adını sadece *Fezleketü't - tevârîh* koyduğunu söylemektedir. *Mukaddeme,* dört fasla ayrılmış olup birinci fasıl, eserin içindeki anabölümleri ve bölümleri göstermektedir. İkinci fasıl tarihin anlamı, konusu ve yararına ayrılmıştır. Üçüncü fasıl, bu konuda yazılmış kitapların, alfabe sırasına göre adlarını vermektedir. Toplamının 1300 olduğunu açıkça söylediği bu bölüm, yazık ki *Arapça Fevleke*'nin tek nüshası olan yazmada eksiktir. Bununla birlikte Kâtip Çelebi'nin bu eserini yazarken başvurduğu kaynakların adlarını sırası geldikçe, hemen hiç atlamadan verdiği için, kaybolmuş olan bu listeyi yaklaşık olarak yeniden meydana getirmek mümkündür. *Keşfü'z-zunûn*'da alfabe sırasına koyduğu tarih eserlerinin 914'ü bulan sayısı bu yekûna yaklaşmaktadır. Bu liste, başta Arapçalar olmak üzere Farsça ve Türkçe yazılmış bütün bilinen tarih eserlerini göstermektedir. Dördüncü fasıl, tarihçinin gözönünde tutacağı şartlarla bil-

mesi gerekli kurallara aittir. Metnin bölündüğü üç *asıl* ise iki bölüme ayrılmış olup her bölüm de tekrar üç fasla ayrılmıştır. Bu bölümlerde yaratılmışların başlangıcı, peygamberler, ile dört halife, İslamlıktan önceki hükümdarlar, sırasına göre, tarihte yer alışlarına göre, İslamiyetten sonraki hükümdarlar, zor kullanarak bir hükümeti ele geçirmiş olanlar, hükümete karşı ayaklananlar ve peygamberlik iddiasında bulunanlar gelmektedir. Bu bölümleri, bazı faydalı bilgileri toplamış olan bir *tetümme (tamlama)* izlemektedir.

İkinci anabölümde, insanlığın genel işleri, iklimler, türlü kavimler ve Arap kabileleri, ad, lakap, künye, yer ve ölüm tarihlerinin nasıl belirtileceği üzerindeki kuralları göstermektedir. Bunun ardından bu bölümde gösterilen şehirlerle buralarda yetişen kişiler alfabe sırasına göre sıralanmıştır. Kâtip Çelebi'ye göre bu büyük bir bölümdür ve önemi bakımından tarihin özüdür. Bu anabölümün üçüncü bölümü, Hicretten, Kâtip Çelebi'nin zamanına kadar, demek ki (1591 - 92) tarihine kadar geçen olayların senelere göre sıralanmasından ibarettir. Başta Cennâbî'nin büyük tarihini çok defa kısaltarak, kimi kez olduğu gibi alarak izleyen Kâtip Çelebi, ayrıca yararlandığı kaynaklara da işaret etmiştir. Tarihinin özellikle Osmanlılarla ilgili bölümü 1000 (1592 - 93) yılından sonra ele aldığı olaylar, Türkçe Fezlekesi ile birlikte yürümektedir. Bu tarih, IV. Sultan Murad'ın ölümüyle (12 Mayıs 1639) sona eriyor.

2 — Türkçe Fezleke: 1000 (1591) yılından başlayarak 1065 (1654 - 1655) tarihine kadar geçen tarihî olayları vermektedir. Kâtip Çelebi *Arapça Fezleke*'sinin devamı olan bu eserini, İstanbul halkının dili Türkçe ol-

duğu için Türkçe olarak yazdığını açıkça söylemektedir. Senelere göre düzenlenmiş olan bu eser, her yılın sonunda o yıl içinde ölen devlet adamlarıyla bilgin, şair, şeyh ve başka kimselerin hayat ve eserlerinden kısaca bahsetmektedir. Yazar, kendisinin yetişmediği devirler için türlü tarih eserlerinden yararlanmıştır. Asıl kendi gördüklerine ayırdığı sahifelerde eserini, içine aldığı zaman için canlı bir kaynak haline koymuştur. Birçok yazmaları bulunan Fezleke 1286 ve 1287 yıllarında iki cilt olarak basılmıştır.

3 — **Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihâr:** 1055 (1645-46) yılında başlayan Girit Seferi dolayısıyla Osmanlıların ilk devirlerinden alarak eserin yazıldığı 1067 (1656) yılı başlarına kadar gerek karada, gerek denizde geçen olaylarda, eksik tedbirler ve işlenen hatâlar yüzünden uğradığımız bozgunların ve yenilmelerin sonucunda, düşmanın kuvvet bulup gururlandığını gören Kâtip Çelebi, bu kitabını mazide yarar kapudanların ve korsanların derya cenklerini ve bazı gün-görmüş ve iş-bilir akıllı kişilerin re'ylerini ve tedbirlerini anlatarak bizi düştüğümüz gevşeklik ve bezginlikten kurtarmak ve uyandırmak istemiştir. Bu sebeple özellikle Girit Seferi'nin başlarında karşılaştığımız yenilmeleri anlatırken, hataları ve tedbirsizlikleri göstermek suretiyle, bunların sebeplerini ve önlemenin çarelerini *kıssadan hisse* kaydıyla birer birer işaret etmiş ve kitabının sonunda bunların hepsini *vasâyâ* (öğütler) bölümünde, kırk öğüt halinde toplamıştır.

Kâtip Çelebi kitabının sonunda, düşmanın Osmanlı ülkelerine tecavüze fırsat bulmasının, malî düşkünlü-

ğün, asker, hazine ve halk işlerindeki bozukluğun, gerekli tedbirleri almaktaki kusur ve ihmalden geldiğini, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarındaki yollardan ayrılarak sonradan gelenlere *'ne yaparsak kanun olur'* sanmalarının bu sonucu doğurduğunu tekrarlayarak kitabının asıl amacını güçlendirmektedir. *Tuhfetü'l-Kibâr*'ın İngilizce ve Fransızca çevirileri vardır.

4 — **Takvîmü't-tevârih :** Bu eser Kâtip Çelebi'nin, Âdem aleyhisselamın yer yüzüne inmesinden 1058 (1648) tarihine kadar geçen zamanda tarihlerin yazdığı olayların ve daha önce yazdığı tarih kitaplarının ve özellikle *Arapça Fezleke*'sinin kronoloji cetveli yerinde olup 1058 (1648) yılında, iki ayda tamamlamıştır. Eser, tamamlandığı yılın sonlarında, Şeyhülislam Abdürrahim Efendi vasıtasıyla sadrazam Mehmet Paşa'ya gönderilerek, müellif ikinci halifeliğe terfi ettirildi.

Eserin Arapça ve Farsça çevirileri olduğu gibi batı dillerine de kısaltılarak çevirilmiştir.

5 — **Kanunname :** Kâtip Çelebi *Mîzânü'l-Hakk* adlı eserinde 1064/1065 tarihlerinde Kanunname yazdığını söylerse de bu kitabı hakkında fazla bilgi vermez. Yalnız bundan söz eden yazarlar onun birtakım kanunnameleri bir araya topladığını, yahut eski Osmanlı teşrifat kanunlarını yazdığını söylerlerse de, eser bugün elimizde olmadığı için, onun nasıl bir kitap olduğu üzerinde bir bilgi veremiyoruz.

6 — **Tarîh-i Frengi tercümesi :** Johan Carion'un Chronic adlı eserinin çevirisi olup, Şinasi zamanında Tas-

vir-i Efkâr Gazetesinde, bu çevirinin kimi yerleri yayımlanmıştır. Kâtip Çelebi bu eseri 1065 (1654 - 55) yılında, İstanbul'da Şeyh Mehmet İhlâsî ile birlikte, bundaki bilgileri başka İslam tarihlerine aktarmak ve eklemek için Türkçeye çevirmiştir. Kâtip Çelebi, maksadının bu çeviriyi yaptığı başka tarih eserlerine ondan ilâveler eklemek olduğu için, ifadeyi güzelleştirmeye ve söz kurallarına uymaya bakmadığını söyler.

7 — **Tarîh-i Kostantaniyye ve Keyasire (Revnaku's-saltana) :** *Mîzânü'l - Hakk*'ta kısaca 'Revnaku's-saltana (Kostantaniyye Tarihi) dahi tercüme olundu' diye kaydedilen bu eseri Kâtip Çelebi 1577 yılına kadar gelen olayları bir *Kitab-ı Kebîrden çevirme ve seçme yoluyla meydana getirmiştir.* Eserin asıl metni, birkaç müellif tarafından yazılmış ve Şehr-i Kostaniyye Mülûkü sonradan kitabın sonuna eklenmiştir. Burada anlatılan olaylar arasında, İstanbul'da hüküm sürmüş Bizans ve Osmanlı sülâlesi zamanlarında geçen tarihî olaylar, İstanbul'un su yolları, çukur bostanları, somaki tahtları, yangınları, zelzelesi ve sairesi sıralanmaktadır.

8 — **İrşadü'l-Hıyârâ ilâ Tarihi'l-yunun ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ :** (Yunan, Rum ve Hıristiyan tarihi hakkında doğru yolu göstermek üzere) :

İslam tarihlerinde, Avrupa memleketleri hakkında ulu - orta yalanlar ve bu devletlerin işlerine ait birçok hurâfeler ve gülünç şeyler yazıldığını gören Kâtip Çelebi, sadece taassup yüzünden bilgisizliğe kabul etmektense, başka başka Hıristiyan milletlerinin hükümdar yanı ve herbirinin idare tarzını yazmak suretiyle bu milletlerin hallerinden büsbütün habersiz ve komşuları olan düş-

manlarının işlerinden vukufsuz ve cahil kalmayarak onları gafletten uyandırmak gayesiyle, 58 yaprak tutan bu küçük risaleyi meydana getirmiştir. Bu eser, onun Türkçeye çevirdiği 'Atlas Minor'dan başka kitaplardan aktarma yoluyla meydana gelmiş bir toplamadır. Bir önsözle birçok bölümleri bulunmaktadır. 1654 yılı ocak ayının ondördünde yazmaya başladığı bu eserde bulunan bilgilerin Türkçe, Arapça ve Farsça kitaplarda bulunmadığına işaret ettikten sonra, eserin iki bölümden oluşan başlangıcına geçmektedir. Birinci bölüm, Avrupalıların dinlerine, ikinci bölüm de hükümdarların âdet ve kanunlarına ayrılmıştır. Her iki bölüm de tekrar *neve*'lere bölünmüştür. Başka başka memleketlerin idare tarzları, demokrasi, aristokrasi, cumhuriyet ve başkaları anlatılmakta, seçim usulleri, ileri oldukları yönler, Osmanlılarla münasebetleri ve saire gösterilmektedir.

9 — **Süllemü'l-vusûl ilâ tabakati'l-fûhûl :** Alfabe sırasına göre tertiplenmiş Arapça bir tabakat kitabıdır. İki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde künyeleriyle tanınmış ünlü kişiler; ikinci bölümde nesep, künye ve lakaplarıyla bilinen kimseler sıralanmakta olup her harf bir bölüme ayrılmıştır. Kâtip Çelebi bu eserini, bir dereceye kadar *Keşfü'z-zunûn*'unda geçen kitapların yazarlarına ait bir indeks gibi meydana getirmiştir. Eserinin ikinci bölümünü daha büyük gören yazar buna şiddetle ihtiyaç olduğunu açıkça söylemektedir. Esas olarak Suyûtî'nin *Tahrîrü'l-lübâb* adlı eserini almıştır. 1053 Kadir gecesi (7 Aralık 1643)'nde tamamlamıştır. Fakat Kâtip Çelebi'nin bu eseri hazırlamak için yararlandığı

ve yeri geldikçe adlarını verdiği kaynakların sayısı yüzden fazladır.

Âlimlere bir hizmet olarak hazırladığı bu eserin eksik ve yanlış olduğunu açıkça söyleyerek okuyucudan bundan ötürü yazarını küçük görmemesini, onu mühimsemezlik etmemesini dilemekte ve kusurlarının giderilmesinin sevap olduğunu söylemektedir.

1058 yılı zilhiccesi sonlarında (Ocak 1649 ortaları) İstanbul'da tamamlanmış olan eserin tek yazması müsvedde halindedir. Kimi sayfaları adlar yazılmış ve öylece yeri boş bırakılmıştır. Sonlara doğru büyüyen bu boşluklar çoğalmaktadır; kimi sayfalar, türlü maddelere ait fişlerin yapıştırılmasından meydana geldiğine göre Kâtip Çelebi'nin daha önce bu maddelerin fişlerini ayrı ayrı hazırladığı anlaşılmaktadır. Kendisi bazı kısaltmalar da kullanmıştır. Kâtip Çelebi'nin çalışma tarzı hakkında bilgi edinmek için bu noktalar önemlidir. Eserin sonuna bir de *fevâid-i müteferrıka* (dağınık faideler) yı veren bir son bölüm konmuştur. Burada çok eser yazmış olanlar, kimi garip ve çok seyrek rastlanan şeyler, hafızlardan çok yaşayanlar, gençlerden ve yaşlılardan zekâlarıyla ün alanlar, bilginlerin latifeleri ve başkaları gibi meraklı birtakım bilgiler bir araya getirilmiştir. Kâtip Çelebi'nin daha bazı lakabları ekleyerek zamanına kadar getirdiği bu eser *Müstakimzade*, onun bıraktığı yerden alarak zamanına kadar yürütmüştür (1175 - 1661 - 62). Onun eserinin adı *Mecelletü'n-nisab*'dır.

10 — Cihannüma : Bu eser, Osmanlıların coğrafya tasavvurunda devir açan bir önem taşımaktadır. Bu eserle coğrafya alanında doğu görüşünde bir dönüm olmuş-

tur. İbrahim Müteferrika'nın basmasıyla, özellikle malûm olan Cihannüma, hiçbiri tam olmamakla beraber, birkaç kez Avrupa dillerine çevrilmiş ve hemen bu çeviriler bir yandan Türkçe orijinal şekliyle, Asya Türkiye'sinde birçok batı seyyahlarına, özellikle coğrafyadaki yerlerin tayininde temel olarak iş görmüştür. Doğrudan Türkiye'de de geniş aydın kütlenin görüş açısını göze çarpacak derecede genişletmiş ve coğrafya alanında daha başka eserlerin yazılmasına yol açmıştır. Bu cihetle orta - çağ şark bağlılığının darlığından kurtulup Avrupa milletleriyle geniş kültür birliği içine girmeye yönelen çalışmaların bir sembolü, bu temayülün bir ifadesi olmuştur.

Coğrafyanın insana oturduğu yerde, dünyayı dolaşan seyyahlar gibi, bir anda âlemi dolaşıp görmek imkânını verdiğini, hattâ ömürlerince seyahat edenlerden daha çok bilgiye sahip olunacağını, bu konuda türlü coğrafya kitapları gördüğünü, kara ve deniz haritaları çizdiğini açıklayan, Arapça, Farsça, Türkçe yazılmış coğrafya kitaplarının hepsini karışık, yetersiz görerek, onları karşılaştırmak suretiyle, bunların toplamından *Cihannüma*'yı meydana getirmeye niyetlenen Kâtip Çelebi bu eserine iki defa başlamış, iki defasında da bitirmeden bırakmıştır.

1) Bu iki cihannümadan birincisine Kâtip Çelebi 1058 (1648) yılında başlamıştır. Bu kitapta dört unsur (toprak, su, ateş, hava) eserin dört ana bölümünü verecek ve bu bölümlerde bütün coğrafya bilgisi sıralanacaktı. Fakat o, bunlardan yalnız sulardan bahseden üçüncü bâbın bölümlerini yazmış olup burada, orta-çağ coğ-

rafyalarınca bilinen denizlerle nehirler ve gölleri tasvir etmektedir. Dördüncü bâbın bölümleri yeryüzüne ayrılmıştır. Bu bölümde şehirler ve memleketler anlatılacaktı. Fakat yalnız giriş yazılmış ve memleket tasvirlerinin bir kısmı verilmiştir: 1) Müslüman İspanya (Endülüs), 2) Kuzey Afrika (Mağrıb), 3) Türkiye'dir. Son bölümde ancak üç paytaht, İstanbul, Edirne, Bursa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki yarısı, Rumeli, Bosna ve Macaristan'dan söz edilmektedir. Bu bölüm en önemli bölümdür.

2) Kâtip Çelebi çok sonra bir vesile ile eline geçen Ortelius'un Atlas Minor'u, İslamiyeti kabul etmiş olan Fransız Şeyh Mehmet İhlâsî'nin yardımıyla Türkçeye çevirmiştir. Mehmet İhlâsî bu eseri 1064 muharremi ortaları (1644 Mart sonları) ona söyleyip yazdırarak Türkçeye çevirmeye başlamıştır. Almanya memleketlerinden Bavyera'nm çevirisine geldiği ve çevirinin üçte ikisini tamamladığı sırada, 1065 safer ayı başlarında (1654 Aralık sonları) *Cihannüma*'nın bu ikinci şeklini baştan yazıp beyaz etmeye başlamıştır. Kâtip Çelebi bu eseri hazırlarken birçok batı yazarlarının eserlerinden yararlanmıştır. O, şark kaynaklarını da, bunları değerlendirmek suretiyle sıralamaktadır. Cava, Sumatra, Seylan ve öteki adalar hakkındaki bilgiyi Seydi Ali Reis'in *Muhit* adlı kitabından almıştır.

Kâtip Çelebi, kendi batı kaynaklarını bol bol kullanarak doğuda Japonya ile Asya'nın tasvîrî coğrafyası-

na başlamaktadır. Batıya, İslam sahasına doğru ilerledikçe, doğrudan kendi tarafından toplanmış olan bilgiler karşısında, doğu kaynakları da, batı kaynakları da ikinci plana düşmektedir. Kâtip Çelebi tasvirine giriştiği memleketleri ta'rif, mesafe, idare taksimatı, saltanat ahvali ve devlet başkanlığı, din işleri, ilim ve marifet durumları, siyaset işleri, sanat ve ticaret durumları, ahlâk ve âdetler, yapıların durumu, su ve hava nehirlerin durumları, dağların durumları bitkileri ve ürünleri gibi bölümleri sıralamak suretiyle anlatmaktadır. Vaktinden önce ölümü *Cihannüma*'nın bu ikinci şeklinin de tamamlanmasına engel olmuştur. Yazar, bu ikinci eserini, Osmanlı İmparatorluğu sahasına kadar getirmiş bulunuyordu. Anlattığı son yer Van Vilâyeti'dir.

Cihannüma, 10 Muharrem 1145 (3 Temmuz 1732) yılında ilk basma eserlerin onbirincisi olarak İbrahim Müteferrika tarafından basıldı.

11 — Levâmiu'n-nur fi zulmeti Atlas Minur : Kâtip Çelebi'nin ikinci önemli coğrafya eseri de G. Mercator ve Lud. Hondius'un Atlas Minor'unun çevirisidir. Kâtip Çelebi, bu eseri Şeyh Mehmet İhlâsî'ye okutup söylettikten sonra *mânâsı üzerinde düşünerek eser sahibinin muradını eda eden ibare tahrir olunmak üzere* 1064 muharremi ortalarında (1653 Aralık başları) çeviriye başlayarak, eklentiler ve kısaltmalar yapmaksızın, yalnız gerektikçe güç adları açıklamak ve belirsiz olan yerleri bil-

dirmek için sayfa kenarlarına çıkmalar yaptı. Bu çıkmaların bir bölüğü de asıl müellifin verdiği bilgileri veya onun fikirlerini tenkit, yahut da red niteliğindedir. Bu çeviri hakkında o, *bu kitap Latin dilinden tercüme olundu. Rekîk (tertipsiz, zayıf) elfaz* ve dağınık ibareler kullanmaktan çekinmedi. Çünkü bu kitabı çevirmek doğrudan bir maksat değil, belki *Cihannüma* kitabına madde ve kaynak bulmak düşüncesiyle tercüme olunmuştur, diyerek üslûbu hakkında âdeta özür dilemektedir. Bunun yana dili Türkçe olmayan Şeyh Mehmet İhlâsî adına yapılmış bir itizar olması da akla gelebilir. Eserde Kuzey Kutup bölgesinden ve İzlanda Adası'ndan başlayarak Avrupa memleketleri birer birer, nehirleri, dağları, şehirleri ile, tasvîrî bir coğrafya şeklinde, bununla birlikte tarihî bilgiler ve memleketlerin idare şekli de ihmal edilmeyerek, tarif olunmaktadır. Avrupa bölümü pek ayrıntılı olan bu eserin, Asya, Afrika ve Amerika bölümleri o kadar ayrıntılı değildir.

12 — **İlhâmü'l - mukaddes min feyzi'l - akdes :** (Allah'ın kutluluk ihsan eden feyzinden gelen mukaddes ilham) : Heyetle uğraştığı sıralarda Kâtip Çelebi'nin üç mesele zihnini kurcalamış ve bunları fıkıh meselesi haline döndürerek zamanın âlimlerinden cevap istemiştir. Yeryüzünün yuvarlaklığı dolayısıyla gündüz ile gecenin müddetleri arasında büyük fark olan memleketlerde namaz ve oruç vakitlerinin tayini için Şeyhülislam Behâî Efendi'den fetva istemişse de cevap alamadığı için yaz-

dığı risalede ortaya konan üç mesele şunlardır: 1) Kuzey memleketlerinde namaz ve oruç vakitlerinin tayini, 2) Güneşin aynı cihetten doğup batmasının dünyanın bir noktasında mümkün olup olmadığı, 3) Her ne yana dönülse kıble olabilecek *Mekke*'den başka bir memleket bulunup bulunmadığı. Kendisi bu üç sorunun cevabına kalkışmayıp bu üç konuda adı - belli bilginlerin eserlerinden yararlanarak, yalnızca bunları açıklamakla yetinmiştir. Esas meseleye girmeden önce, okuyucunun anlamasını kolaylaştırmak üzere lüzumlu heyet terimlerini anlatmaktadır. En sonunda, *fenninde bilgili sanılan* Şeyhülislam Behâî Efendi'nin ikinci mesele hakkında yazdığı fetvayı görerek bundaki yanlışı ve bozukluğu gösterip düzeltmektedir.

13 — **Keşfü'z - zunûn anil - esâmî ve'l-fünûn** (Adlardan ve türlü konularda yazılmış olan kitaplardan şüpheleri gidermek) : Büyük bir bibliyografi kamusu olan bu eseri Hacı Kalfa yirmi yıl içinde meydana getirmiştir. Gerek kendisinin doğrudan okuduğu, gerekse sahaflarda ve kütüphanelerde gördüğü bütün eserleri alfabe tertibine göre sıralamıştır. Bir adı olan eserleri, yerinde, yazarı, yazıldığı tarihi ile göstermiş ve bununla ilgili eserleri de kaydetmiştir. Bunların şerhlerini (açıklamalarını) ve haşiyelerini (ilâvelerini) de bildirmiş, geçtiği veya ileride geçeceği yerleri kaydetmiştir. Eserlerin yazıldığı tarihlerle birlikte anabölümlerini ve bölümlerini

de bildirmiş, başlangıçlarını da işaret etmek suretiyle bunların başka eserlerle karıştırılmasını önlemiştir. Esenin, türlü bölümlere ayrılmış olan mukaddemesinde, ilmin önemi, değeri, taksimi ve tarihi üzerinde durmuş, bütün ilimlerin adlarını, tariflerini ve konularını vermiştir. Ondört bin beşyüz kadar kitap ve risale tanıtan bu kitapda onbin kadar yazar adı vardır. Değerinin büyüklüğü dolayısıyla Flügel tarafından 1835 - 1858 yılları arasında, Arapça metni ve Latince çevirisi ile birlikte yedi cilt olarak basılmış ve indeks ilâve edilmiştir.

14 — **Tuhfetü'l - ahyâr fi'l - hıkem ve'l - emsâl ve'l - eş'âr** (Hikmetler, atasözleri ve şiirler üzerinde iyi ve dindar kişilere armağan) : Bu eser alfabe sırasına göre tertiplenmiş bir *muhazarat kitabı* (Tanınmış şairlerin ve düz yazı yazarlarının, ya da adı - belli kimselerin sözlerini veya bunlara ait fıkra, hikâye, latife ve başkalarından bir sıraya toplanmış olan kitaplar, bir çeşit ansiklopedi) yazarının tabirince *semîr-i halvet* (gece yapılan sohbetlerde arkadaş) tir. Üç dilde, türlü eserlerden toplanmış olup felsefe ve edebiyatla ilgili fıkralar, aile ve memleket idaresine ait menkabeler, kuşlara, hayvanlara, otlara ait meraklı bilgiler, şiirler, atasözleri ve benzerleri bulunan bu eseri Kâtip Çelebi, tıpkı bir sözlük kitabında olduğu gibi, kelimeleri sıralamış, sonra da bu kelimelerin hatırlattığı türlü bilgileri ve fıkraları yerli yerine koymuştur. Bir örnek olarak *evâil* (ilk olanlar) ke-

limesi dolayısıyla ilk şiirler ve şairler, ilk Müslüman olanlar, ilk kadılar sıralanmıştır.

15 — **Dürer-i münteşire ve gurer-i müntesire** (Dağılmış inciler ve saçılmış yıldızlar). Kâtip Çelebi'nin biyografi eserini meydana getirmek için okuduğu kaynak kitapları incelediği sırada, yararı olacak noktalarla türlü meselelere ve konulara dair seçtiklerinden meydana getirdiği bir mecmuadır. Bu mecmuada *niyyet, selâse* (üç), *hulle, kıbleye dönme, yemek yimenin âdâbı, yoksulluk ve aşağılık, kadının karnındaki cenin, hükümdarların kanuna uygun olarak başa geçmelerinin şartı, Kâbe'nin içinde namaz, kerametin inkârı, şarabı su ile karıştırma, satranç, bağdat, korku ve umut, kadının sultanın mektubunu geri çevirmesi, hasislikle övünme* ve daha başkaları gibi birbirleriyle alâkası düşünülmeden, yalnızca bir merak ve tecessüse dayanarak seçilip toplanmış olan notlardan meydana gelmiştir.

16 — **Düstûrü'l - amel fi ıslâhı'l - halel** (Bozuklukları düzeltmek için nelerin yapılması gerektiğini bildiren düstur) : 1063 (1652 - 53) yılında devlet bütçesinde gelirin az olup masrafın çoğalması sebeplerini araştırmak ve gelecek yılın vergisini önceden almayı gerektiren bütçe açığına bir çare bulmak üzere toplanan divana Kâtip Çelebi de katılmıştır. Seferlerde ve barış zamanlarında tecrübe görmüş ve geçmişlerin tarihini okumuş bir kimse sıfatıyla, bu konuda, bir mukaddeme,

üç fasıl ve bir netice olarak tertiplenmiş küçük bir eser meydana getirmiştir. Bu kitabından, onun, devlet adamlarının faydalanacağından daha başta ümidi yoktu. Önsözünde, toplumların hayatının da, insan hayatı gibi devrelere ayrıldığını, her devrenin kendine göre alâmetleri olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama devresine girdiğini, iş başındakilerin bunun alâmetlerini görerek tedbir almaları lâzım geldiğini, çarelerin de, *cismânî ve rûhânî* olduğunun bir genel kural olduğunu ve her devrenin kendine göre ilâcı bulunduğunu söylemektedir. Birinci bölümde, bilginler, asker, tımar ve reayanın (halkın), toplumun esas temelini teşkil ettiğini anlatmaktadır. Toplumda, bunların herbirini, insan vücudunu meydana getiren dört esas unsurdan birine benzetmektedir. Bu dört sınıfın birbirlerinden yararlanmaları halinde, sıhhatlı bir vücut gibi, toplumun da nizam bulacağını belirtmektedir.

17 — **Recmü'r - racîm bi's - sîn ve'l - Cîm** (Süal ve cevap yoluyla şeytanı taşlama): 1064 - 65 (1653 - 55) yıllarında, şeyhülislamların yazılarından, garip fıkıh meselelerini ve acip fetvaları bir araya toplayarak meydana getirdiği bu eser kaybolmuş görünüyor.

18 — **Beyzâvî Tefsirinin şerhi**: Kâtip Çelebi, Beyzâvî tefsirini baştan, hocası A'rec Mustafa Efendi'den görmüş ve 1052 (1642 - 43) sıralarında bunu, günde bir sayfa olmak üzere şerhini yazmaya başlamıştır. Yazar,

bunun hakkında başkaca bir bilgi vermediğine göre, bu şerh herhalde başladığı yerde kalmış, ya da kaybolmuş görünüyor.

19 — **Muhammediyye şerhi :** Akhisarlı bilgin Ahmed er - Rûmî'nin oğlu olan öğrencisi Mevlana Mahmud'un ricası üzerine Ali Kuşçu'nun *Muhammediyye* (Fatih'e sunduğu *Risaletü'l - Muhammediyye* adlı ve konusu matematik olan eseri)'sine yazdığı ve *Hüsnü'l - hediye* adını verdiği bir açıklamadır. Kâtip Çelebi ile bu öğrencisi arasında yakınlık ve ilmî sohbetler vardı. 1058 (1648) sıralarında, konu *cebir* bahsine geldiği zaman, Kâtip Çelebi bu *şerhi* hali üzere bırakmış ve beyaz etmemiştir. Yazma kaybolmuş görünüyor.

20 — **Camiü'l - mütûn min cell'il - fünûn :** Kâtip Çelebi'nin türlü konulara ait okuduğu veya okuttuğu eserlerin özetlerinden ve açıklamalarından meydana gelmiş bir mecmuadır. Kabiliyetli ve zeki olan bir kimsenin türlü konular hakkında bir bilgisi olması gerektiğini, ömrü yeter ve imkânlar bulursa o kimsenin bu konular üzerinde derinleşeceğini açıkça söyleyen yazar, bu mecmuada her ilim dalı için ana metinlerden birini ele alarak özetlemiş ve buna yukarıdaki adı vermiştir. Bunu iyice sindiren kimsenin zamanın allâmesi olacağını söyledikten sonra bu mecmuada bulunan ilimlerden faydalanmayı kolaylaştırmak üzere baş tarafına ilimlerin bir şeceresini koymuştur.

21 — **Mîzânü'l - Hakk fi ihtiyâri'l - Ehakk** (En doğru olanı seçmek için Hak terazisi) : Kâtip Çelebi'nin en son eseridir. Safer 1067 (Kasım 1656)'de yazılmıştır. Devrinde şiddetli tartışmalara konu olan birtakım meseleler

üzerine, müsbet fikirler beyan ederek bunların niteliğini ortaya koymak ve *kuru kavgaları* önlemek için yazmıştır. *Fakir, bundan önce nicesine orta yolu göstererek onlara o saplantılardan kurtarmak için şimdi bu küçük kitabı kaleme aldım,* diyor. Akla dayanan ilimlerin gerekliliğine dair bir önsözle başlayan eser, türlü konuları ele almaktadır. Müsbet bilgilerin lüzumunu, hendese, coğrafya ve astronomiden aldığı misallerle ve bunların dinî tefsir ve kanaatlerle çatıştığını da göstermek suretiyle savunmasını yapmaktadır. Halkın dünya yaratılalıdan beri bölük bölük olduğunu, her bölüğün de bir türlü mezhebi ve bir türlü meşrebi bulunduğunu, bunun da ötekilerin düşüncesine ve kanaatine uymadığını söyleyerek fikir ihtilaflarını tabiî karşılamak gerektiği hususunda uyarıda bulunmaktadır. Yirmibir ayrı konuyu işleyen bu kitapta, *şarkı söylemek, tütün, kahve, afyon* ve başka keyf verici maddeler, *Yezid'e lânet okumak, mezar ziyaretleri, kandil geceleri, rüşvet* gibi konular üzerinde durulmaktadır. Bütün bu konuların tartışmasında Kâtip Çelebi tarafsız kalmayı tavsiye, edip savunduğu gibi halkı taassup derdine düşürmenin ve onları böyle şeylerle meşgul etmenin doğru olmadığını hatırlatmaktadır. Nitekim *selâm* bahsinde olduğu gibi, örf ve âdet haline gelen işlerde en doğru yolun halkı kendi haline bırakmak olduğunu, yerleşmiş bir örf ve âdetin seksen risale yazılsa ve hükümdar tarafından yasak edilse, halkın yine de bu örf ve âdetten ayrılmayacağını belirtmekte, vazgeçirmek için uğraşmanın ahmaklık olacağını söylemektedir. Halkla başa çıkılamayacağını söylemesi, halkın aleyhinde bulunmak değil, toplum kuvvetinin her kuvvetten üstün olduğunu göstermek istemesindendir.

Eserin sonunda sıraladığı *birkaç vasiyet* bölümünde hükümdarlara, vaızlara ve öğrenciye ait tembihler, zamanın olaylarından ilham alarak ortaya konmuş olmakla birlikte, her zaman için geçer akça değerini taşımaktadır.

Eserin uyandırdığı ilgi dolayısıyla zamanın Şeyhülislamı Abdürrahim Efendi verdiği fetvada 'bu risalede Müslümanlar arasında bir ayırma, yahut uzlaştırma ve halka itidal yolunu göstermek mi vardır? Bu hususta şeyhülislamın fikri nedir?' Sorusuna onun cevabı şu olmuştur: *Allah yazarına en güzel ecrini versin, bu risalede halkın halleri için uzlaştırma, doğru yolu gösterme ve itidale rehberlik vardır.*

IV

ESERLERİNDEN SEÇMELER

1 — Fezleke'den :

a — Eğri Kuşatması. İkinci günkü savaş Allah'ın yardımıyla düşmanın bozulması :

Rebiülahır ayının beşinci günü, cumartesi günü idi (Kasım, 1596). Padişah Eğri ovasında kurulan çadırlara indi, iki gün kadar dinlendi; metris aletlerinin hazırlanıp düzenlenmesine baktı ve bunların yapılacağı yerleri bildirdi. Önce kalede iki düşman beyi vardı, biri çasarın akrabasından Nemçe serdarı ve biri Macar beyi idi. Onlara ve kale içinde olan öteki beylere bir ulu buyruk gönderildi. Bunda şöyle deniyordu : Eğri içinde olan beyler ve ehali bilmiş olsun ki niyyetim Eğri'yi almaktır. İmdi, önce, yüce Allah'ın emriyle sizi dinimize davet ederiz. Eğer Müslüman olursanız size zarar yoktur. Haliniz üzere mallarınıza ve mülklerinize eskisi gibi sahip olup rahat olun. Eğer dine gelmezseniz kaleyi bırakıp memleketinize çıkıp gidin. Yoksa bu davetin birini kabul etmeyip savaş ve uğraşa başlanıp bana karşı top atarsanız, Allah ve Peygamber hakkıyçün sizin hepinizi

öldürüp birinizi kurtarmam, bilmiş olun. Bu emri getiren kimseyi melunlar zındana koydular; casustur deye sıkıca bağladılar. Bu kale uzaktan dağ gibi görünüp kat kat burçlarla yanlarını korurdu ve dört tarafını gözler, dolma palankalarla asıl hisar bir dağ üzerinde idi, üç tarafı kesme kaya üzerinde, muhkem taş ve kireçle karışık ve sanatlı yapılmıştı; öyle bir dolma ki top kâr eylemez. Doğu tarafında içe bir maden dağ bitişik olup korumak için bir geniş ve derin hendek kazılmıştı. Varoşu da kireçle yapılmış bir sarp kale idi. Toplarının yuvarlakları da bulut gibi göklere ağardı. Ve tüfek fındıkları yağmur gibi yağardı. Üzerinden kuş uçamaz iken yıldızlar sayısınca olan asker, aslâ top ve tüfeklerine bakmazdı. Zafer ayının başında kuşattılar. Önce Sadrazam İbrahim Paşa, zağarcıbaşı ve yirmi oda neferleri ile yedi parça bedoloşka alıp varoş kapısına karşı yerde ve dört tane balyemez şahî topla, Cerrah Mehmet Paşa Bağlar tarafından iç - kaleye karşı gelip kilisede; ve dört bedoloşka ve üç şahî ile Cafer Paşa Bağlar arasında kaleye karşı yerde üç topla; yeniçeri ağası ova kapısına karşı yerde ve Rumeli Beylerbeyisi Hasan Paşa da dağ başından kale ensesinde içeri havale yerde metrise girdi. Cağalazade Sinan Paşa'nın askerleri ve Şam kulu ile orta tarafını muhafazaya memur oldu. Yirmi üç pare kale - döver toplar kuruldu. Yer yer lağımlar kazılmaya başlandı. O ayın ikinci günü *Budun* muhafazasında olan Anadolu Beylerbeyisi Mehmet Paşa ve Halep Beylerbeyisi Çerkes Mahmut Paşa, eyaleti askeri ile gelip padişahın özengisine yüz sürdükten sonra, Anadolu beylerbeyisine de sekiz top verildi. Sekbanbaşı ile saray tarafından bir Kola tayin buyuruldu. Bu günün gecesi, gece yarısında,

yere - batası düşman, taşra varoşu yaktıktan sonra atlısı kaçtı; piyadesi kaleye girip bir sarp kaleye sığındıkları haber verildi. Ertesi gaziler varıp yakıldıktan sonra kurtulan yerlerde sayısız mühimmat ve zahire ele geçirdiler. Kuşatmanın dördüncü günü, Hasan Paşa, Rumeli askeri ile toprak sürmek ferman olundu. Metris hizmeti Halep Beylerbeyisi Mahmut Paşa'ya verildi. Ve o gün sıçan yolları kazmaya başladılar. Altıncı günde kale üzerine havale yerde büyük toplar ve kale - döver kurulup hisarın herbirini, bilhassa yerde olan büyük kaleyi döğüp hayli yeri yıkıldı. Lâkin kalenin içi dolma, taşları yumuşak olduğundan o kadar tesir etmeyip gedik açmaya imkân olmadı; vezirlere lağımlar ısmarlandı ve o gün lağım yolunda Sancak sübaşı şehit oldu. Yedinci günde Mehmet Paşa kolundan lağım atıldı. Açılan gedikten yürüyüşe ziyade çalıştılar. Lâkin gedikten geçmek mümkün olmadığından girilemedi, toprak sürülmeye var kuvveti verdiler. Gerçi öğle vakti uğrun kapıdan düşman metris kazmaya çıkıp aşikâre olmuştu. Lâkin askerin hücumundan geri, içeriye kaçtı. Bu sıralarda Fetih Giray Han Tatar askeri ile Kaşa Hisarına doğru gidip akın ettiler. Sekizinci günü çavuşlar kolundan başbuğ olan Yanıkkaş Mehmet Çavuş şehit oldu. Ve o gün hendek doldurmaya asker çuval getirmek ferman olundu. Dokuzuncu ve onuncu gün lağım erişmekle 'seher vakti yürüyüştür' diye nidâ olundu. Lağım atılınca askerin savulmaya mecali olmadı, hayli kimse yaralandı ve şehit oldu. Başka lağım vardır deye askere geri çekilip yürümek işi kaldırılmış iken - Nemçe kalesine mahsus olan Müslümanlar helâk oldu; düşman baruta ateş verip yangın çıktı; asker öteki lağım da atıldı sanıp tered-

dütsüz yürüyüp Nemçe kalesine dahil oldular. Sefer ayının onikinci günü, cuma günü idi. İçinde olan beş - altı bin düşman kılıç lokması olup kılıç artığı olan düşman iç kaleye kaçıp sığındılar. Türk gazilerinin niceleri de şehitlik rütbesine erdi. O gece yeniçeri ağası ve bazı paşalar, beyler o kalenin muhafazasında kalıp etrafa karavullar gönderildi. Onikinci günü, iç - kale dahi muhkem dövülmeye başlayıp lağıma girişildi. O günde Dilsiz Kara Ali Ağa bâzı serhat gazileri ile birlikte varıp çok, zırhlı diri düşman ve bir kaç baş gitirmişti. Lâkin kendi de ağır yaralanıp ertesi gün öldü. Onüçüncü günü alman diller, Erdel - oğlu'nun düşman kumandanı olan Maksimilyan ile, kaleye Beç askeri koymak tedarikinde olduklarını haber verdiğinden her tarafa yarar karavullar gönderildi.

b — İkinci gündeki vuruşma ve Allah'ın yardımıyla düşmanın bozulması :

Rebiülevvel ayının beşinci günü (27 Ekim 1596) cumartesi idi. Sabah erkenden Türk padişahı atlanıp kösleri vuruldu. Fetih sancakları açılıp Allah'a tevekkül ederek din düşmanları üzerine yöneldiler. İbrahim Paşa ve Hoca Efendi ve öteki ileri gelenler atlarına binmişlerken henüz ordudan çıkmadan şehzade bir yere seccade döşeyip Türk padişahı duaya başladı. Korku ile umut arasında durdu. Hizmetliler çevresini kuşattılar. Solaklar, müteferrika, çaşnigir ve özengi ağaları ve zağarcıbaşı ve samsuncubaşı otağın korunmasına ayrıldı. Geri kalan asker savaşa gönderildi. Veziriazam İbrahim Paşa ordunun merkezinde, Fetih Giray çarkada, Cerrah Mehmet Paşa ve Cafer Paşa, Rumeli ve Anadolu, Kara-

man ve Sivas, Diyarbakır, Halep beylerbeyileri ve kapı kulu hep yerli yerinde durdular. Önceki gün savaş olan batak yanında düşmandan tek kişi kalmadı: O gece taburlarına girmişlerdi. Ertesi gün güneş doğunca düşman batağını geçitlerini boş bıraktılar. Boş taraftaki geçitten yarım mil uzak yerde bir kilise yanında alaylarını düzdüler. Engelle karşılaşmadan savaş etmeyi düşündüler, Türk ordusunun karşısında yer almak istediler. Beriden Türk askeri de alay alay yürüyüp geçitlerden ve tabura doğru yöneldiler. Sonsuz ovada alaylarını düzüp toplar kurdular. Öncü kumandanı Cağalazade çarka yerine vardı. Tatar askeri ile Fetih Giray da bir uygun yerde durdu. Ama düşman ikindiye kadar savaş için aslâ baş göstermedi, sıkı hazırlıklarla vakit geçirdi. İkindi olunca öylesine düzülmüş koşulmuş mükemmel bir alay çıkardılar ki ova bir demir deryası oldu. Tatar askeri ve çarhada bulunan askeri savaş meydanından kuşattılar. Savaş için hazırladıkları tüfekçi piyadeyi rahat ve dinç bulunsun deye koçularla getirip savaş meydanına döktüler. Bunların ardından bölük bölük zırhlı süvari alaylarını onlara dayanak olsun deye ardlarına yığdılar. Onbin kadar tüfekli piyade ve onların ardınca beş - altı bin Nemçe atlısı ile alayın sol yanında tüfekleriyle ateş ederek ayak ayak yürüdüler. Beriden üç - dört bin kadar fedayi gaziler bunları karşıladılar. Geriden Diyarbakır Beylerbeyisi Murat Paşa ve Bostancı Ali Paşa çarhaya yardıma yetişti. Nice hamleler ve hücumlar olup bunlar tüfeksiz, hepsi atlı olduğu için geri çekilince düşmanlar meydana çıktılar. Bir - iki bin gaziler birleşip at sürerek düşmana kılıçla saldırdıkları gibi çoğu kılıçtan geçip leşleri deste deste yığıldı. Bunları gören arkadaş-

ları baştan ayağa gökdemire batmış Nemçe alayı gayrete gelip bir uğurdan saldırdılar. Bunlar da kaçamak verip meydan başına gelince yine döndüler. Nemçe düşmanları biribiri üzerine yığıldılar. Beş - altı yüz kadar atlı üç - dört bin piyade kılıçtan geçti. Lâkin bu melunlar kırıldığından ovada saf bağlamış olan sonsuz alaylarında büyük bir gürültü koptu. Meğer bir - iki bin Tatar sağ koldan din düşmanlarımn arkasını çevirmek isteyerek ovayı dolaştıklarında düşman bunların üzerine saldırıp destekleri olmadığı için Tatar kaçarak sağ kolda Anadolu ve Karaman saflarına gelmişler. Düşman kendini bilmez halde sarhoş bunların üzerine hücum edip gelirken sağ kol alayları birbirine karışıp şaşırmışlardı. Önceden serdarlarının planı düşmanı meydana çekip taburdan ayırmak idi. Ona göre bu düşüncede olanların işareti olmaksızın önceden Anadolu ve Karaman'a kaçan Tatara uyup alaylarını bozarak geriye dönünce sipah ve silahdar kolu ve bütün alaylar bozulup geçit vermeyen batak her yerden geçit olmuş ve Türk askeri batağı geçip Ordu-yı Hümâyun tarafında buluştular. Bu sırada yeniçeri Şeyhi Babası - zade Hızır Efendi, yanında yüz kadar yeniçeri müridi ile şehit oldu. O sonsuz asker önünde Türk askeri duramayıp dağılınca melunlar gördüler ki kendilerine karşı duracak asker yok, düşmanımız kaçtı deye gururla yüz bin tüfekçi piyade ve süvari düşman toplarını sürüp sağ tarafta batağın büyük geçidine uğrayıp hepsi geçtiler. Ordudan geçit iki uçta at meydanı düz ova idi. Orada alaylarını düzüp Ordu-yı Hümâyun üzerine yürüdüler. Melunlar kolorduya gelip Kıral, Erdel ve Macar askeri Hünkâr otağı üzerine ve Kara Hersek ve Tarajlı İbrahim Paşa otağına sol kola ve sağ kola hü-

cum eylediler. Rumeli beylerbeyisi kahraman vezir Hasan Paşa'ya çabucak erişmek için çavuş gönderilmişti. Asker ile gelip sağ koldan Ordu-yı Hümâyun üzerine yürüyen düşman alaylarının arkasını alıp üzerlerine hücum eylediklerinde düşman tüfek fındığını dolu gibi yağdırıp Rumeli askerinin de yüzünü döndürdüler. Hasan Paşa, yanında kimse kalmayıp üç - dört adamla onu da kaçırdılar. Askerin çoğu umudunu kesip nice bin namlı asker Ordu-yı Hümâyunda tutunamayıp kaçtılar. İkindi vaktinde önceden düşman askeri Ordu-yı Hümâyuna koyulup top ve darbzenlerini atarak geldiler. Sağ kolda Anadolu ordusunu ve Sinan Paşa otaklarını kuşatan Nemçeliler orduya girişemediler. Lâkin sol taraftan Padişah otakları karşısına gelen melunlar orduda bir fasıl karşı çıkan askerle sert savaşlar ettiler. Tüfekçi atlıları çarhaya girip düşmandan iki bin kadarı tüfek serpip atları geri döndürdüler. Biriki binini daha ileri sürüp padişahın seccadesine bir ok meydanı kadar yerde bu yolda savaşırlardı. Düşman atlısı ve piyadesi deniz gibi orduya dağıldılar. Ordu içinde ordu ve düşman kılıçlarla biribirine girip tüfekten vazgeçildi. Boğaz boğaza, yaka yakaya savaşırlardı. Kimi melunlar otağ-ı hümayun iplerine el vurunca iç - ağaları bir bir silahla üşüp öldürdüler. Vezirler ve erkân padişahı kuşatıp durdular. O gün kıyamet gününden bir saat idi. Çünkü bütün asker can boğaza gelmek ne demek olduğunu gördüler. Saadettin, padişaha *'zafer sabırladır ve güçlük de kolaylıkla beraberdir'* dediklerince padişah hazretlerinin hırkasını giyip dayandılar. Yüce Allah'a yalvardılar ve fetih ve zafer ayetlerini anlattılar. Kâfirler ateş saçarak Türk askerlerinin çadırlarını kaplayıp da ganimet malları da-

ğılınca Allah'ın yardımıyla bozulup birer ikişer düşman çadırları dağıldı. Bunları üleşmeye başlayınca at oğlanları, aşçı, başçı, deveci ve katırcı makulesi çadırda buldukları kâfirleri balta, nacak ve buldukları silahlarla kırdılar. Melunlar güçsüz kalıp kaçmaya mecalleri olmadı. Onlar kaçarken işiten asker bunların ardına düşüp öylesine kırdılar ki az zamanda anlattıklarına göre yüzbin kadar düşman ölüp yerlere düştü. Padişah muzaffer oldu. Allah'a Hamdolsun. Bir iyi nam kazandı ve saltanatın ırzını ve namusunu kurtardı. Geçmişlerde hiç bir padişah bu rütbeye erişmedi.

c — Namlı padişahın menkabesi :

IV. Sultan Murad'ın göze batan tarafları, meziyetleri, kusurları ve gücü kuvveti anlatılmaktadır.

Merhum Sultan Murat Han, bin tarihinden (1591) sonra gelen padişahların en büyüğü idi. Tahta çıkışlarından 1042 (1632) yılına gelinceye kadar, başkaları gibi hareket buyurup o kadar zamandan sonra uyanmış ve devlet işlerinde vukuf sahibi olmuştu. Siyaset kılıcıyla baş kaldıranları korkutup devlet dizginlerini salâhiyetli ellerine almıştı. Yedi yıl kadar bunu dilediği gibi kullandı. Nihayet birçok işlerde atalarının kanununa itibar etmeyip kendileri kanun çıkarırlardı. Gerçi zalimleri ölümle son derece korkutup haddini aşanlarda güç kalmamıştı. Lâkin kendileri her işi adalete, şeriata ve kanuna göre görmezlerdi. Ve kan dökmekte aşırı davranması ömrünün kısalığına sebep olup devlete hizmet edecek zamanda gitti. Genç iken tahta çıkıp hevâ ve heves iradesinin dizginini elinden aldı. Kötü arkadaşların yar-

dımıyla rütbelerine yakışmayan nice işler işledi. Sohbetlerinde olgun insanlar olsaydı geçmişteki padişahları her bakımdan unuttururlardı. Bununla birlikte zamanımızda onun kadar yüce padişah görülmedi. Kuvvette ve cesurlukta tek idi. Silah kullanmakta ve savaşta üstüne yoktu. Musa Paşa'dan duyulmuştur ki harem-i hâsta silahdarlığı hizmetiyle müşerref iken nice defa '*gel silahdar*' deyip sağ elleri ile kuşağından kaldırıp kol-kanat odayı devrederdi. Nice kaldırırsa öyle indirip kuvveti gevşemezdi. Ve ciritle birkaç kalkanı delmek ve bir vuruşta merkebi iki bölmek ve iki yüz okka ağır gürz sallamak gibi güç hünerleri, insan gücünden ziyadedir. Eskisaray'dan attıkları cirit, Sultan Bayazıt minaresi dibine düşmüştü. Halep kalesinden atıkları, hendeği geçip Saraçhane yakınına düştü. İkisinde de nışâne dikip tarih yazdılar. Ve Musul'da Hint elçisi gergedan derisinden bir kalkan getirip tüfek fındığı kâr etmez, deye laf vurmuştu. Karşılarına getirip önce bir zereng ağacından yapılma bir harbe ile delip öte tarafa geçti. Sonra o kalkanı altın ile doldurup elçiye gönderdiler. O kalkan hâlâ Hint padişahı sarayının kapısında asılmıştır, derler. Bunun benzeri olağanüstüne yakın halleri, pehlivanlıkla cihangirliği kendinde topladıklarına delildir. Allah gani gani rahmet eylesin.

d — Mehmet Paşa :

Bu parçada devlet adamlarının yalnız kendilerini düşünerek hükümdara yaptıkları asılsız telkinler neticede devlet ve millete getirdiği zararlar gösterilmekte ve Mehmet Paşa'nın şahsında tipik bir dalkavuk örneği verilmektedir

Abdürrahim Efendi kadıasker iken bir gün yalnızca fakir ile sohbet sırasında dedi ki 'merhum Sultan İbrahim'in bir dediğinin bir dediğine uymadığı ve garip hallerinin son haddini bulduğu zamanlardı. Bu padişahın kendini beğenmiş olmasına sebep Mehmet Paşa'dır. Zira bu paşa gayet dalkavuktu. Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden sonra yerine gelince can korkusuna düştü, dalkavukluğu bir dereceye vardırdı ki beyinsiz padişah da bunu bilip sebebini anlamak istedi. 'Lalam Mustafa Paşa, bazen bana itiraz edip 'bu iş akla uygun değildir' derdi. Senden hiç onun gibi bir söz duymadım. Her sözün *emîr doğru söyledi* kuralına dayandığının sebebi nedir buyurduklarında, bu vezir şu bozuk inancı anlattı, dedi ki 'siz yeryüzünün halifesi, Allah'ın gölgesisiniz. Sizin gönlünüze doğan ilhamlar hep Allah'ın ilhamıdır. Sözle ve işle, sizden boş şey ve hatâ çıkmaz ki itiraza yer olsun' demekle bu dalkavukluğu, saf padişah hakikate yorup ona inanır oldu. Bundan sonra mukarrepler beğenilmeyecek hallere itiraz ettikleri zaman 'sizin sözünüz garazdır, bana lalam böyle öğretti ki benden hatâ çıkmaz' demeye başladı. Bundan sonra birkaç vezir ittifakla ölmeyi seçip bu inancın silinmesine çalışırlarsa padişah ihtimaldir, döner. Ve yoksa hal kötü olur' demişti. Gerçekten o vezir vüzeranın saraya telkinleriyle iş nereye vardı, herkesin malûmudur.

e — Sultan Osman'ın Yedikule'de şehit edilmesi :

Padişahı Yenisaray'a götürdükten sonra, Davut Paşa ve yeniçeri ağası Derviş Ağa Ortacami'e gelip Sultan Osman'ı bir pazar arabasına koyup sübaşı kethüdası

olan Kalender - uğrusu beraberdi. Büyük kalabalıkla Yedikule'ye götürdü. Bu korkunç günde olan kalabalık, bir tarihte görülmemişti. Halk dağıldıktan sonra, Davut Paşa kethüdası Ömer Ağa ve cebecibaşı, birkaç evbaş ile Yedikule'de kalıp kapıyı kapattılar, Sultan Osman'ın öldürülmesine giriştiler. Sultan Osman cesur yiğitti. Cebecibaşı kement atıp Kalender - uğrusu canını yakarak güçsüz bıraktılar. Orada ruhunu teslim etti. Cebecibaşı kulağını kesip valideye getirdi. Osmanoğlu padişahlarının birine bu mertebe ezâ ve hakaret olmamıştı. Bu Aziz ve Alîm olan Allah'ın takdiridir. Basiret gözünü açıp ibret alacak yerdir. Davut Paşa'nın, padişahı öldürmeye hücumu ne idi? Bu üç gün içinde halkın sövüp sayması ne idi? Bu şaşılacak haller hiçbir tarihte olmuş değildi.

KIT'A

Bir şâh-ı alîşan iken
Gayretli, genç arslan iken

Gazi, bahâdur han idi
Namıyle Osman Han idi

Hükmetmeye kadir idi
Haccetmeye hâzır idi

Niyyet edip haccetmeye
Kulak gerek işitmeye

Eşrât-ı saâttir bu dem
Rûz-i kıyâmettir bu dem

Ey dil ciğerler oldu hûn
Kan ağladı ehl-i fünûn

Şâh-ı cihana kıydılar
Şâh-ı cihana kıydılar

Âlî-neseb sultan idi
Şâh-ı cihana kıydılar

Hak emrine nâzır idi
Şâh-ı cihana kıydılar

Komadı kullar gitmeye
Şâh-ı cihana kıydılar

Kula nedâmettir bu dem
Şâh-ı cihana kıydılar

Derdim bir iken oldu on
Şâh-ı cihana kıydılar

O gece Sultan Osman'ın cenazesini saraya naklettiler, ertesi vüzerâ ve ulemâ toplanıp namazını kıldılar ve pederleri Sultan Ahmet Han türbesine gömdüler. 'Oldu şehîd Osman' ölüm tarihidir.

f — Davut Paşa'nın ve cebecibaşının öldürülmesi :

Rebiülevvelin başında, pazarertesi günü, sipah divanda toplanıp Sultan Osman'ın katilini istediler. 'Biz Ortacami'de emanet vermiş iken neye dayanarak öldürüldü' dediler. Sözleri içeri ulaştırılıp bir hat çıktı ki 'Sultan Osman'ı ben öldür demedim, Davut Paşa öldürdü, öldürenler kimler ise öldürülsün'. Padişahın izni olmadığı kulun malûmu olunca 'tez katilleri bulunsun' deye çağrışıp ayaklandılar. O gece cebecibaşı kaçarken tutuldu, getirip çeşme başında boynu vuruldu. Ve Davut

Paşa gizlenmişti. Sarayı mühürlenip iki gün aradılar. Üçüncü gün Eyyup'ta Hamza Bey adındaki sipahinin evinde saklanmakta iken bulunup Yedikule'de hapsettiler. Kalender-uğrusu o zaman sübaşı idi, katillerden olduğu yayılıp kendi de inkâr etmezdi, onu da Yedikule'ye koydular. Rebiülevvelin beşinci günü cuma idi, kul Ortacami'de toplanıp namazdan sonra yeniçeri ağası cümleye dedi ki 'Yoldaşlar, Davut Paşa ele geldi, emir padişahındır, ne ferman olursa sizden biriniz Davut Paşa hakkında Kelâm eylemesin ve bundan sonra bir cemiyet dahi edip 'filanı isteriz' demeyesiz, Odabaşılar ve ihtiyarlar baş üstüne deyip sipah dahi muhalefet etmedi, dağıldılar. Sultan ve adamları bol para vererek bâzı zorba odabaşılara ve nefer ve sipahiden Feridun Efendi'ye ve hayliye müracaat ettiler. Ve cellat Süleyman'a da acele etmemesi için döşendiler. Ertesi divan durdukta cellatlar Davut Paşa'yı kapucular odasından Çeşme önüne götürdüler. Davut Paşa koynundan kâğıt çıkarıp bir kapucuya verdi. Yukarıda söylediğimiz ihsanları görmüş olanlar cellada 'vurma, görelim Sultan Osman'ı kimin izniyle, re'yiyle öldürdü' dediler. Yeniçeri seğirdip 'vur, öldür' deye çağrıştılar. Bir gürültü kopup fitneyi körükleyen yanıltmaç sözlerden şaştılar. Davut Paşa'yı adamları siyasetten kaldırıp bir ata bindirdiler ve camie götürdüler. O zaman yeniçeri ve sipah birbirine gireyazdılar, zabitler araladılar. Veziriazam celladı çağırıp 'Davut Paşa'yı kim götürdü' dedikte 'sipahiler aldılar' deye cevap verdi. Sipahiler 'hâşâ' dediler. Kadıaskerle bu ahvali sicille geçirdiler, divan bozuldu. Birkaç çorbacı varıp Davut Paşa'yı bir arabaya koyup Yedikule'de hapsettiler. Ve rebiülevvelin yedinci günü

orada öldürüldü. Ve Kalenderoğlu Veysi öldürülüp deryaya atıldılar. Biri de Budin Haleti verilerek gönderilen Derviş Ağa idi, öldürülmesi için bir kapucubaşı gitti ve biri de Mîdaden Bey idi ki Davut Paşa kendi arpalığı olan Köstendil'i ona vermişti, onu öldürmek için de adam gitti.

2 — Tuhfetü'l-kibâr fi Esfâri'l-Bihâr'dan :

(Hayrettin Paşa'nın en büyük savaşı)

Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'de hâkimiyyetini kuran bu büyük amiralin hayatına ve derya savaşlarına, Kâtip Çelebi eserinde ayrı bir bölüm ayırmıştır. Burada, sözü kısa kesmeye bakmayarak, Türk denizciliğinin şan ve şeref sayfalarının bir bir üzerinde durup çevirmekten zevk duyuyor; ama sadece zevk değil, asıl amacı bu destanın eşsiz kahramanını aranan, beklenen bir timsal, bir ümit kaynağı olarak bizde de canlandırmaktır, yaratmaktır. Çünkü çeyrek yüzyıl sürecek bir savaşa girmişizdir : Girit Seferi.

Hayrettin Paşa'nın çocukluğundan başlayarak denizlerde dolaşmaya, korsanlık etmeye çıktığı yılları anlattıktan sonra onun Cezayir'e nasıl bey olduğuna geçiyor. Arada bir münasebet düşürüp düşmanın neden korkak, Müslümanların neden cesur olduklarını yine onlara söyletiyor. Daha sonra Preveze Savaşı'nın canlı tasviri geliyor. Düşman gemilerinin sayısını, bizden ve onlardan kimlerin savaşa katıldığını, cengin seyrini, nihayet düşmanın bozulup kaçışını, doğrudan Hayrettin Paşa'nın hâtıralarından alarak veriyor. Osmanlılara uygun olmayan bir rüzgârın çıkması üzerine Hayrettin Paşa iki ayet ya-

zıp geminin iki tarafına bırakınca rüzgâr duruyor, deniz sakinleşiyor! Kâtip Çelebi savaşta yalnız maddî kuvvetlere güvenilmemesini bu vesile ile işaret etmeyi unutmuyor. Deryada benzeri geçmemiş olan bu cengin sonunda Akdeniz'in korkusuz korsanı geçinen Anderya Dorya kaçan gemilerin ardına takılıp gözden ve tarihten siliniyor.

Gizli değildir ki adı geçen paşa, keramet sahibi ve ermişlik mertebesine ulaşmış, denizlerde görülmedik gazâlar eylemiş, menkabeleri dillere destan, şaşılacak işler görmüş bir savaş pîri olmakla, Sultan Süleyman Han'a geldikte, eksiksiz ikramlar görmüş, gazalarını yazdırıp bize gönder, buyurmakla, savaşlarda kendisi ile beraber olan kimi kabiliyetli kimseler, gördüklerini ve kendi söylediklerinden aldığı anıları yazıp bir kitap edip ulu sultana göndermişti. O menkabelerden kısaltılarak buraya alındı.

Adı geçen paşanın adı Hızır'dır. Babası Ya'kup, Eceovası'ndan bir sipahinin oğlu idi. Midilli fethinde gönüllü yazılıp o adada kaldı. İshak ve Oruç ve Hızırilyas adında dört oğlu olup herbiri birer gemi ile ticaret ederlerdi. İshak Midilli'de yerleşti. Oruç Mısır ve Tarabulus'a seferine gidip, Hızır Siroz ve Selanik'e işlerdi. Oruç, kardaşı İlyas ile Tarabulus'a giderken Rodos kâfirleri önlerine çıkıp İlyas savaşta şehit oldu. Hızır da esir olup nice zaman adada kaldı. Kurtulduktan sonra Sultan Korkut, Antalya'da iken izin isteyip onsekiz oturak bir gemi ile korsanlığa çıktı. Barça avlarına rastlayıp nice savaşlar ile avını aldı, İskenderiye'de kışladı. Sonra Cerbe Adası'na vardı. Ağırlığını orada bıraktı ve kâfirlere

sefer murad eyledi. Sultan Selim Han tahta çıktığında kaçıp saklandığından Akdeniz gemileri seferden yasaklanmıştı. Hayrettin Reis de Midilli Adası'ndaki gemisini alıp Mağrıb'a saldı. Kardaşı Oruç ise Cerbe Adası'na gelmişti. Hayrettin Paşa kardaşıyla orada buluşup iki kardaş gazâya bel bağladılar. Ve Tunus'a varıp beyinden bir yer istediler. O zaman da Tunus, Benî Hafs hükmünde idi, bunlara Halkülvâd Kalesi'ni verdi, ganimet mallarının beştebiri kendisine verilmek şartıyla.

a — Oruç Reis'le Hayrettin Reis'in Gazaları :

Vaktaki kış zamanı geçip sefer zamanı geldi. Bunlar iki gemi donatıp Halkülvâd'a çıktılar. Ceneviz'den buğday yüklü bir gemiye rastlayıp hemencecik aldılar. Beriden kale gibi bir kalyon gördüler ki çuka yüklemiş tüccar gemisi idi, göz açtırmayıp onu da aldılar. Ve Tunus'a dönüp ganimet mallarından beştebirini çıkardıktan sonra geri kalanını üleştiler. Bu defa üç gemi ile kâfir yakasına saldılar. İspanya'dan, bir parça yelken açıp gelirken, sarılıp yedeğe çektiler. İçinde bir kâfir beyi vardı. Çok savaş edip sonradan bu gemi tutsak oldu. Bundan sonra adı geçenlerin adı yayıldı, Akdeniz yalılarına velvele verdi. Bir defa daha dört gemi ile çıkıp Tarabulus semtinde Becaye adındaki hisara sardılar, burasını kâfirler almıştı. İspanya donanması bunları basıp savaşa girince bunlar da mertçe davrandılar, Allah'ın yardımıyla üstün geldiler ve iki gemi alıp kalanını kaçırdılar. Ve Oruç Reis gemilerinin birini topla batırdı. Sonra Oruç karaya çıkıp hisarı gezerken üstüne kâfirler çıktı. Oruç bunları uzaklaştırmak kaydında iken kaleden bir top mermisi gelip sol kolunu yaraladı. Kar-

daşları gemiye alıp baktırdı. Lâkin iyi olmadı, kolunu kestiler. Bu aralıkta bir parça ufak korsan gemisini alıp Tunus'a gönderdi. Kendisi Mayorka Adası'na varıp adayı bastı. Birkaç kule fethedip köylerini yağma ederek pekçok ganimet aldıktan sonra çıkıp giderken Korsika kaptanı sekiz parça kadırga ile üzerlerine geldi. Savaşarak kaptan gemisini sarılıp aldılar. Hayli savaş olup iki taraftan çok kimse düştü. Sonunda kâfirler bozulup dönüp aldıkları iki gemiyi Hayrettin Reis bıraktırdı. Oradan Tunus'a geldiler. Oruç Reis yaralı olduğundan orada oturak oldu.

b — Hayrettin Paşa'nın en büyük savaşı :

Bu sırada İspanya ve Venedik donanması Korfo Adası'nda toplanıp Preveze üzerine saldırdılar deye haber geldi. Hayrettin Paşa küçük, yirmi gönüllü gemisini, önceden o tarafa göndermişti. Zakilse'de kırk parça çekdiri karavullarını görüp döndüler. Onlar da dönüp, Barbaros yakın yerdedir, deye donanmalarına haber verdiler. Preveze hisarını bırakıp Kulumuç'ta sulandılar. Kefalonya'da adaya er döküp köylerini yağma ettirdi. Sonra Preveze'ye varıp gördü ki hisarı toptan bütün bütün yıkılmıştı. Kuşatma sırasında Ayamavra'dan gece imdat geldi, hisara girip yürüyüşte hayli kâfir kırmışlar ve topları çivilemişler. Sonradan bozulup bir şey yapmadan kalkıp gitmiş. Paşa askere hisarı yaptırdı. Bir-iki gönüllü gemisi kâfir yakasına gönderip dil aldırdı. İspanya, Papa, Portekiz ve Venedik donanması, hep Korfo'ya toplanmışlardır, deye haber verdiğinden, saadetlü padişah o zaman Buğdan seferinde idi. Aldıkları dili padişaha gönderdi. 945 cemazilulası başında (1538 Eylül), yerebatası

kâfirler gelip donanması da geldi, Preveze'ye yakın iki mil yerde demirlediler.

c — Küffâr Gemilerinin Sayısı :

Elli iki parça kadırga ile Anderya Dorya, yetmiş parça kadırga ile Venedik gemileri, otuz parça kadırga ile Papa kapudanı ve on parça kadırga ile Rodos beyi Migal Mastorini'nin vekili, seksen parça İspanya ve Portekiz kralının, on karaka Venedik'in ki herbiri ikişer bin yaprak atar ve ellişer parça kadırgaya karşı durur ve Anderya Dorya'nın bir büyük kalyonu vardı ki içindeki savaş âletleri hesaba gelmezdi. Başka yerden de birer parça, hepsi yüzaltmış iki kadırga ve yüz kırk parça, üçyüz gemi ve başka gönüllü ufak gemilerle altıyüzden ziyade yelken görünürdü. Türk donanması hepsi yüzyirmi iki parça çekdiri gemi idi. Hayrettin Paşa danışık etti; askeri gazâya yelteyip hazırlandı. Gemilerin direklerini aldırdı; yürürken de, dururken de bana bakın, deye sıkı ısmarladı. Ve gönüllü gemilerine, alaydan başka bir yerde durasınız, çattıkları zaman böğürden topu urasınız, dedi. Beyler taşrada kâfir gemilerinin çokluğunu görüp dışarı adam döktüler, topların çıkarılması tedbirini söylediler. Hayrettin Paşa bunu akla yatkın bulmadı. Yakın kâfirler gece Preveze Boğazı'ndan içeri girmek kasdında olduğu haber alındı, kıyıya er döküp toplar koydular. Kâfirler de karaya çıkmaktan vazgeçip topla onları dövmeye başladı. Beri tarafta Murat Ağa, gönüllü alayından Turgutça ve Güzelce Mehmet, Sadık Reis ve başkası birkaç parça gemi ile çıkıp o köpekleri ürküttüler. İki günden sonra yüğrük kadırgaları Preveze Boğazı'na gelip İslam gemileri semtine toplar atıp haşarılık ve tafra et-

tiklerinde, sanatı savaş ve düşüncesi gazâ olan paşanın kararı kalmayıp davulunu ve nakkarelerini dövüp, sancaklarını çözdü, Preveze Boğazı'nı dışarı çıkıp yerebatası kâfir gemilerini karşılamak niyyetiyle deniz yüzünde altı mil kadar yerde demir bıraktı, öteki İslam gemileri de gelip toplanıncaya kadar durdu. Hepsi gelip dizildikte, işaret eti. Yüzyirmi iki parça gemi üçer topa ateş edip yürüdükyerinde, yer ve gök inleyip kâfirlerin yürekleri korku doldu. Akşam da yakındı. Bundan sonra demir koparıp Korfo tarafına kaçıp gittiler. Paşa da yerine varıp o gece istihâre etti. Gördü ki limandan pek çok balık devşirirler, gece yarısı kalkıp o semte çekdirdi.

d — Kâfirlerin bozulup kaçması :

Cemazilülânın üçüncü günü (27 Eylül 1538) Anderya Dorya, İnebahtı Körfezi'ne girmeye hazırlanırken Hayrettin Paşa Bahşılar'a varınca, direklere adam çıkarıp Ayamavra ve İncir Limanı önünde gemi direkleri göründü. Hepsi bir yerden dümen doğrultup şavaşa hazır yürüdüler. Kâfir de görülünce taşra çıkıp o tarafın rüzgârı uygun olduğundan Müslümanlar korkuya düştüler. Çünkü barça önüne kadırga dayanamayıp çiğnenirdi. Derhal Gazi Paşa iki ayet yazıp gemisinin iki tarafına bıraktı. Rüzgâr sakinleşti, barçalar hareketten kaldı. *Kıssadan hisse budur ki,* serdar olan ünlüler, yalnız maddî vasıtalara güvenmeyip güçleri yettiği kadar manevî vasıtalara da riayet ve itibar eylemek lâzımdır. Kâfirler çaresiz saf saf dizilip toplar atmaya başladılar. Lâkin onların topları çokluk erişmezdi. Önce bir kalyon çıkıp hayli toplar attı. Bizim donanmadan topa tutup döndürdüler. Barçaları top ile ele alıp ıraktan döve döve güçsüz bırakmışlardı.

Anderya Dorya ve ceneral kadırgaları ile erişip dayanmaya yeltenince savaşçı paşa üzerlerine çekdirdi, ateş açtı, bunun üzerine barçalar ardına dolandılar. Barçalardan top fındığı yağmur gibi yağardı. İki donanma duman içinde kalıp birbirini görmez oldu. Kadırgaları birkaç defa istediler ki İslam gemilerinin ardını alıp barçalar ile çekdiri arasında kala, mümkün olmadı. Bunlar da başka taraftan üzerlerine saldırdıkça hemen barçalarının öte yanına geçerdi. Barçalar ise kale gibi birbirlerine çitilmişti. Arınmaya imkân olmadı. Ve bütün İslam gemilerinin zorundan barçaları dokuz dolandıktan sonra arslan şevketli paşa tekbir getirip birden toplara ateş verdi; barçalar üzerine yürüyüp bir nicesini batırdı. Ve aralarından yol edip kadırgalara geçti. Askere tenbih etmişti ki aslâ barça yağmasına iltifat etmediler. Gazilerin hücumundan kâfirler dehşete düşüp kaldılar. Bundan sonra çekdirileri durmaya mecali kalmayıp kaçmaya yüz tuttular. Akşama kadar savaş uzayıp barçaların çoğu top darbesiyle batıp mahvoldu. Anderya Dorya o hali görünce sakalını yolarak, öteki çekdiriler de ardına düşüp kaçtılar. İslam gemileri barçalar elde, murat kadırgalardır diye ardınca gidip iki kadırga alıkodular. Akşam rüzgâr çıktı; o savaş olan yerde yatıp kalan barçaları kâfirler ister-istemez ateşe verdiler, sabaha kadar yandı. Kabakuşluktan gün batıncaya kadar acayip savaşlar oldu ki deryada benzeri geçmemişti. Sabah, Ayamavra'ya gelip orada alınan iki kapudanı fetihname ile kendi oğlunu koşup padişaha gönderdi ve kendileri Preveze'ye vardılar. Beyler orada el öpüp tebrik ettiler. Sultan Süleyman Han Yanbolu'da avda iken ünlü paşanın oğlu gelip padişahtan büyük riayet ve ikram gördüler...

e — Kanun üzerine donanma deryaya nice sefer eder :

Kâtip Çelebi burada donanmanın sefere çıkmadan önce yapacağı işler, engine açıldıktan sonra göz önünde bulunduracağı kuralları bir bir sıralamaktadır. Nerelerde su alıncak, gemiler nerede yağlanacak, hangi limanlarda sulanacak, hangi limanlarda yatılacak, geceleri ne şekilde hareket edilecek, nerelerde demir atılacak, hepsi ayrı ayrı belirtilmektedir.

Önce Beşiktaş'tan Yedikule'ye varılıp askerin yerleşmesi için orada bir-iki gün dinlenilir. Oradan göçülüp Ereğli ve Marmara, Ekinlik ve Gelibolu ve Boğazhisar dışarısında Piyale Paşa Bahçesi selvilikleri birer yatak liman ve kırkar, altmışar mil konaktır; muhakkak yatılır, liman basılmaz. O selvilikte bir gün oturup sulanırlar. Sandalları karşı Boğazhisar'a gönderip gemi yağlamak için otuzar tomruk çıra alırlar. Çünkü, gayrı yerde bulunmaz ve adı geçen limana varıldıkta iki parça yarar kalite karavula gider ve donanmadan iki-üç mil alarga yatar. Zira, boğazdan dışarıda emniyet yoktur. Bundan sonra her yatakta böyle ederler. Sonra, sabah namazından sonra kalkıp baştarda ortada, öteki gemiler etrafında, kuluçka tavuk yavrularını kanadı altına alıp yürüdüğü gibi, yavaş yavaş giderler. Ulak gemisi gibi süratle gitmezler. Ve dediğimiz karavul kaliteleri üç mil ileri gidip gördükleri varsa işaret ederler. Ve tersane kethüdası ard karavul olup on yarar kadırga ile baştarda donanma ardınca gider. Gece bir fener yakar, zebun düşerse gemileri ve fırtınada yelkeni yırtılıp sereni kırılan gemileri yedeğe alıp imdad etmek maslahatı için, bun-

lar geride giderler. Ve iki bey gemisi, askerin döküntüsü varsa devşirmek işi için, donanmadan bir saat sonra kalkar. Bababurnu'ndan öte Sivrice Liman ve Midilli ve Sakız'a varılır. Oradan Rumeli kenarına salınıp Eğriboz ve Motan'dan Avarin'e varılır. Bizim donanmanın toplantı yeri ve meydanbaşıdır. İki yarar kalite düşman yakasına dil almaya gönderilir. Mesine dahi Avarin'e karşı karşıya beşyüz mil yer, kâfir donanmasının toplantı yeri ve meydanbaşıdır. Papa, Malta, Duka ve İspanya gemileri orada Venedik ile haberleşirler. Eğer iki donanma biribirinden o yerlerde olduğunu haber alırsa, limandan çıkmayıp muhafaza ederler ve illâ bir tarafa çıkıp giderler, âdet budur. Nihayet zebun gemileri o yerde alıkorlar, gâh İncir Limanı ve daha yukarıdan salarlar ve üç günde bir sulanırlar. Ve adalar sırasında sabah namazını kılmayınca kalkmayıp öğleden sonra bir limana yetişirlerse giderler. Öte yanında olan limana gitmezler. Engin olmayınca deryada yatmazlar, kanun değildir, mahzuru vardır. Amma enginde, Rodas'tan İskenderiye'ye gitmek lâzım geldikte, beşyüz mildir, eyyam olursa iki gece deryada yürünür, olmazsa üç-dört gece gidilir. Ve Moton'dan, Avarin'den Mağrıp Tarabulusu'na sefer lâzım geldikte yediyüz mildir, eyyam olursa üç gece deryada gidilir, olmazsa kürekle beş-altı günde ancak geçilir. Ve engine salınacak zamanda gemilere tenbih olunur ki, eğer fırtına çıkarsa gece her gemi fenerini yaka; feneri olmayan da birer fener asarlar, tâ ki, fırtınada gemiler birbirine çatmayıp ve her geminin yürüdüğü yolu göre, gündüz ölçerek hesap edip hartı gözedirler. Muhalip rüzgâr ile aykırı semte giderlerse, haritada kurşunla alâmet koyup yine yola girerler. Hesaplarında gece önleri kenara

kırk-elli milden az kalmışsa, Arap Yakaları alçak yerlerdir, yelkenleri aşağı indirip gemileri serdümende korlar, yani gemi kendi kendine gide ve iskandil ile yoklayıp denizin dibi yirmi-otuz kulaç gelirse, o yerde demir bırakırlar zira oturur ve kadırganın öyle yerde şartı demirdir. Amma kalyon tıramola edip döner, volta çalar; kadırga uzundur, volta elvermez. Sabah olduktan sonra, icabına göre hareket ederler. Ve bir seferde gerektiğine göre, iki kez, üç kez bir gemi yağlanır. İlkin Sakız'dan kalkıp Rumeli kenarlarında Eğriboz'a, oradan Moton ve Avarin'e varıp bir kere orada yağlarlar, bir defa da Anadolu kenarında Foça Limanı'nda yağlanır. Önce donanma gemilerini yağlarlar, bey gemileri deryada limanı korur. Onlar tamam olup ondan sonra bey gemileri de yağlanır, hepsi bir yerden yağda mahzur vardır. Halil Paşa Yılı sabit olmuştur. Ve yağlı gemi ile yağsız geminin yürümede farkı iki kattır. Nitekim, uygun rüzgârla eski yağlı bir saatte on mil yürüse, yeni yağlı yirmi mil yürür ve kadırga yeni yağlı olup muvafık rüzgârla yürüse, onbeş saatte iki yüz mil mesafe alır, buna göredir.

Donanma Gemilerinin türleri.

Türk donanmasında bulunan, büyüklüklerine, kürekçilerinin sayısına, silahlarına, savaşta gördükleri işe göre ayrı ayrı olan gemi çeşitleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca bunların kapudanları, dümenci, yelkenci, kürekçi, kalafatçı, marangoz, savaşeri gibi türlü vazifelerde çalışacak olan mürettebatı ile tayfalarını saymakta ve bunların hangisi cins gemilerde kaçar kişi olacağına dair bilgi verilmektedir.

Gemi çeşitleri : İlkin çekdiri türleri, oturak sayısı itibariyle birbirinden ayrılır ve adlanır. On oturaktan onyediye varınca firkatedir, her küreği ikişer-üçer adam çeker. Onsekiz-ondokuz oturağa perekende derler, ondokuzdan yirmidörde varınca kalyetadır. Yirmibeş oturaklı olursa kadırga derler. Her küreğini dörder adam çeker. Yirmialtı oturaktan otuzaltı oturağa varınca baştarda derler. Karpuz kıçlı olur, her küreğini beşer, altışar, yedişer adam çeker, gemisine göre. Daha yüksek ve enli olursa mavunadır. İki kat olup altı mavuna, üstü kalyon olursa köke derler, geçmişte bir defa yapılmıştı. Bunların hepsi çekdiri çeşitleridir. Lâkin donanmada burtondan gayrı çeşitler kullanılmayıp o da yakınlarda lâzım olduğundan uzun anlatmanın yeri değildir. Onları çokluk kâfirler kullanır, polikadan İspanya'nın savaş gemileri olan karakaya varınca birkaç türlüdür. Biz kendi gemilerimizi anlatalım.

İlkin, bir mavuna ki, uzunluğu altmış beş arşın ola, yirmi karış kıç yüksekliği oniki buçuk karış baş yüksekliği olur ve yedi buçuk karış da kuşak bağlanır. Hepsi yirmidört parça top konur, bütün mühimmattan sonra, halkı ilkin, derya fenninde maharetli, mesleğinde eski, gün görmüş bir reis kapudan ve hepsine baş ve buğ olup hükmeder. Ve dört usta dümenci ve kırk nefer halatçı ki başta yelken ve tirinkete kullanalar, içlerinden biri odabaşı olur, bunlara aylıklarından başka, binbeşeryüz akça ücret verilir ve yirmi altı oturağın herbir küreğinde, yedişer adamdan, üçyüz altmışdört kürekçi ve kanadlar üstünde iki kürek arasına manka derler, her mankada üçer neferden, yüzelli nefer savaşçı ve otuz nefer usta topçu, hepsi altıyüz kadar nefer olur.

Baştarda : Paşa baştardasının uzunluğu yetmiş arşın olur, şimdiki zamanda yetmişiki eder oldular. Otuzaltı oturaktır. Mavuna gibi küreğini yedişer adam çeker ve mankasında üçer savaşçı oturur. Üç feneri meşhurdur. Halkı beşyüz nefer kürekçi, ikiyüz onaltı savaşçı, sair gemici ve topçu ile, hepsi sekizyüz kadar nefer olur. Bir maharetli kimseyi derya ilminde denilpeşmiş ola, baştardaya reis ederler. Ortalık baştardada yirmialtı oturak, uzunluğu elliyedi arşın olur, halkı da ona göredir. Ve bir tür baştarda daha vardır ki ona Hunkâr Gemisi derler, üç fenerlidir. Bir vezir donanma serdarı olup kapudanla gitse ona biner, direkleri ve kürekleri ve kendi hep yeşil boyalıdır, bayrağı da yeşil olur. Direk başında alemi vardır, vardiyan-başı geminin reisi olmak kanundur.

Kadırga : Bir kadırganın iki bodoslaması arasının uzunluğu, eskiden ellibeşer arşın kurulurdu. Bugün ellialtı ederler, ne kadar uzun olsa o kadar iyi yürür ve yirmiiki karış anbar ağzının eni onsekiz karış, kıç yüksekliği, onbir karış, baş yüksekliği ve altı karış bir parmak kuşak yüksekliğidir. Eskiden birer karış eksikti ve karpuz kıçlı değildi, şimdi çoğu öyle yaparlar, çünkü fırtınaya dayanır.

Halkı : Önce her kadırgaya bir maharetli reis ki kapudan olup cümleye hükmeyleye ve hartı kullanıp pusulaya baka; ve tirinkete kullanmaya yirmi halatçı ki biri odabaşı olur ve iki usta dümenci ve bir usta yelkenci ve onun hükmünde iki kimse ki onlara kömi derler, büyüğü silistire çalar, küçüğü ayak üzere durup bâzı yelkenle ilgili hizmeti görür ve iki kürek yapıcı ve iki ka-

lafatçı ve iki marangoz her gemide bulunur. Bütün gemiciler otuzbeş nefer olur. Beş oturak, kırkdokuz kürektir. Biri ocak yerine gider, dörder kattan yüz doksan altı kürekçi ve yüz savaşçı, hepsi bir kadırga halkı, üçyüz otuz nefer olur. Biribiri üzerine ziyade veya eksik. Bir mavuna halkı altıyüz nefer, bir baştarda halkı sekizyüz nefer, bir kadırga halkı üç yüz nefer olur, mutat üzere, kırk parça gemi altı mavuna ile bir donanmanın askeri, onaltı bin dörtyüz nefer olur. Bunların onbin beşyüzü kürekçi, beşbin üçyüzü savaşçı askerdir. Yirmi bey gemilerinde de yüz nefer savaşçı olursa, tamamı yedibin kadar savaşçı asker olur. Eğer, mankalar, minkalahanesi gibi boş olmazsa ve ayrıca ziyade ve eksik olarak çıkan donanmalar buna göre hisap olunsa aşağı-yukarı belli olur.

Bir Donanma mühimmatından bâzıları.

Bu bölümde genel olarak bir savaş gemisinde bulunması gerekli olan şeylerin hepsi 'mühimmat' adı altında toplanmaktadır. Bunların herbirinin ne işe yaradığı, her gemide ne miktar bulunması gerektiği, eksiksiz anlatılmaktadır.

Yelken: Bir kadırgaya eskiden üç yelken ederlerdi. Bir büyük yelken ki, cankurtaran derler, kumda gemiyi yukarı kaldırmaya açarlar ki kum basmaya; yetmiş beş yapraktır; bin dörtyüz arşın bezden olur. Bu yelken bir bakıma fazla gibi görünmekle, Ali Çelebi Paşa kapudan iken kaldırdı. Orta yelken, bin ikiyüz arşın bezden olur; bu yelkeni her zaman kullanırlar. Kaçuk yelken, sekiz arşın bezden olur, ona borda, yani fırtına yelkeni derler, fırtınada kullanırlar, bunlar üç köşe yelkenlerdir.

Tirinkete : Her kadırgaya dört köşe bir tirinkete lâzım; altıyüz arşın ve her zaman kullanılır.

Tente : Her kadırgaya ikişer tente gerek, herbiri altmışbeşer top kalın bezden olur ve her top, onbeşer arşın gelir. Yağmurda lâzım olur, birbiri üzerine çekerler. Mavuna ve baştardanın yelkenleri ve tentesi bu söylenilenlerden farklıdır. Bir yelken üç-dört senede bir yenilenir ve tentenin her yıl biri kalıp biri yenilenir.

Çadır : Kıç örtüsüne çadır derler; her kadırgaya yetmiş arşın benek çukadan olur ve iki senede bir değişir. Paşa baştardasının çadırı, Cağal-oğlu zamanında seraserden olup sonra bir yeşil, bir kırmızı kadifeden yaptılar. Sonra kırmızı çukada karar etti. Döşemesi ile bir yük akça kadar harç gider ve her yıl yenilenir. Eskisi kullarındır.

Fanus : Baştardanın ve hükümdar gemisinin kıçı üzerinde üç fener vardır. Küffâr baştardasının uzunluğuna dizilip onlardan başka olmak için bunda enliliğine dizilir. Direk başında gâh alem ve gâh fener ederler. Ve her yıl beylikten birkaç sandık balmumu verilir. Ve başka fenerli kapudanlara her yıl beylikten ikisi bir okka gelir, yirmibeşer sarı balmumu verilir ki, gece yakıp fenersiz gemilerin önüne düşe ve bir kadırgaya gece kovuş üzerinde üç yerde yakmaya her sene iki kantar bezir yağı verilir.

Top : Her kadırgaya üç top verilir, her baş topu iki ondört-onbeş karış, oniki okka atar. Eğer daha ziyade olursa zarar etmez ve bu top kırk kantardan eksik olmaz. İki de yan topları, boyu onar karış kulunburnalar,

eğer daha uzun olursa hayırlıdır. Ama mavuna topları, iki kovuş topu onaltışar okka atar ve dört kulunburna palavra üzerine, iki de yanına, altı olur, iki top, kıç içinde dümen evinde, iki de kıç omuzluğunda, dört olur. Altışar saçma topları ki, bâzısı kulunburna, birer yanına kürek aralarında kanad üzerine konur, oniki top, hepsi yirmi dört parça olur.

Barut: Her kadırgaya yirmişer kantar barut verilir, az veya çok, gerektiğine göre. Ve barutun çoğu Mısır'dan gelir, lâkin terbiyesiz olduğundan daneyi çok sürmez ve top falyasını sakat eder.

Flandra ve bayrak: Paşa baştardasına ve kethüda gemisine flandra ve kıç bayrakları, yel bayrağına varınca, beylikten verilir. Sair gemilere sarılı kırmızılı birer kıç bayrağı beylikten verilir. Öteki bayrakları ve flandraları reisler kendi paralarıyla yaparlar. Bir geminin flandrası ve bayrağı ipek olursa, ikiyüz kuruşa ancak olur ve bütün kupudanlar ve reisler, iğneden ipliğe varınca, mühimmatı hazineden alırlar. Gemi kupudanlarına her donanmada kumanya akçası onbeşerbin akça verilir.

İskandil: Her gemide, denizin dibini yoklamaya bir er vardır. Yetmiş-seksen kulaç, serçeparmak kalınlığı sicim ucuna, kantar topu gibi altı yassı üç okka kurşun bağlanır, lâzım olunca, o yassı yere don yağı sürüp ipin ucunu kıça bağlarlar, baştan salıverip bir adam kıçtan kulaçlar, dibine vardıkta çıkarıp bakarlar, taşlık ise yağda gedikler olur, kum ise yapışır. Riştelik ise, ona göre bilinir. Ve her semtin bir alâmeti vardır, onunla bilirler.

Hartı ve pusula : Hartı bir deridir ki denizin şekli ve rüzgârlar yazılmıştır. Ve pusula, kutu içinde, kıblenüma gibi rakkaslı nesnedir, hartı üzerine koyup yıldızları bulurlar ve ne semte gidilirse o semte hangi rüzgârın çizisi düşer görüp, dümeni onun üzerine doğrulturlar; karşıdan esen iki rüzgârdan gayrısını kullanırlar. Gece gidilirse, kandil yakıp saat gözetirler. Yolda döküntü ve engel varsa, alâmetten bilip dümeni çevirip yanından geçerler. Çünkü taşla yumurta nice ise gemi öyledir. Rüzgâr muhalif olup fırtına çıkıp yanlış semte gidilse yine bakıp buna göre yola girip giderler. Ve bu iş için, her gemide iki maharetli reis olur; biri bir hal olsun öbürü yerine geçer ve kapudan gemilerinde bir dürbin de olur, gerektikçe kullanırlar.

Safra ve istif : Her gemiye, tahammülüne göre, çakıl taşı safra korlar, gerektikçe boşaltıp yerine yük yükletirler ve istifine dikkat ederler. Bazı gemi düz olsa yürür, bazısı kıçı aşağı olsa yürür, ama başı aşağı olsa, biri yürümez; ona göre, yükü istif ederler. Ama paşa baştardasında bu kaideyi gözetmek gerekmez, nice gerekse istif ederler, çünkü baştarda yüğrük gerekmez.

3 — Arapça Fezleke'den :

a — Kanunlar konması :

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kuruluş günlerinde para basılması, ordu teşkilatı, resmi kıyafetler ile askere verilen ücret ve aylıklar hakkında bu bölümde bilgi verilmektedir.

Bunlardan bazıları Osman Gazi zamanında söz konusu oldu. Osman Gazi, İzmit'in fethinden sonra, işleri, paraya ve ordunun kıyafetine, onların aylıklarına ve ücretlerine ait kanunları düzene koydu. Paralar onun zamanında henüz Selçuk sikkesi idi; kendi adına para 729 senesinde basıldı. Orduda muhtelif sınıfların beyaz, sarı ve siyah kalenseve giymek suretiyle birbirlerinden ayrılmasını emretti. Sonra siyahı beyaza değiştirdi. Bu, Sultan Yıldırım zamanına kadar kaldı. Onun zamanında ordu mevcudu artınca beyaz giymek, sultanın yakınlarına ve kullarına ayrıldı; bu, Timurtaş Bey'in tavsiyesi ile olmuştur. İleri gelen devlet adamlarına kızıl kalenseve giydirdiler ve bu Fâtih zamanına kadar sürdü. Osmanlı sultanları Fâtih Sultan Mehmet zamanına kadar beyaz kalenseve giyerlerdi. O, bunu bıraktı ve âlimlerin mücevvezesini kabul etti. Sonra Sultan Selim, selîmî amâme'yi icat etti, oğlu Sultan Süleyman da bugüne kadar gelen mücevvezeyi ve şalvarı icat etti; bu ikisini giydi devlet ileri gelenlerinin de bunları giymesini emretti. Fâtih Sultan Mehmet, yeniçeriler için tayin edilen beyaz kalenseveden başka, bütün ordunun beyaz amâme sarınmasını ve peygamberin yüce sünnetine riayet edilmesini buyurdu. Yeniçeriler bunu altın ve gümüşle süslediler. Ve adına üsküf dediler; kızıl kalenseve ekâbirin adamlarında kaldı, onlar da bunu öyle süslediler; rivayet ederler ki Gazi Süleyman Paşa, Mevla Celâlüddin Rûmi'yi severdi; bir kıyafet buldu ve buna üsküf dedi. Ona sevgisinden dolayı bunu giydi. Sonra Sultan Murat zamanında türlü süslerle bu yayıldı ve büyükler bunu seferlerde ve bayramlarda giyer oldular. Sonra sultan, kardeşi Alâeddin Paşa'yı vezir edindi ve askeri çoğaltmak

hususunda onunla Çandarlı Kara Halil'e danıştı. Onlar riayyet çocuklarından bir sınıf asker yazmak fikrinde karar kıldılar. Bunlardan herbirine, seferde bulundukları sürece bir Osmanlı dirhemi, şer'î bir çeyrek dirhem, gündelik tayin edildi. Seferden döndüklerinde, bunlar ziraatle uğraştılar ve kendilerine bir vergi yükletilmedi. Bunlara onbaşı, yüzbaşı ve binbaşılar tayin edildi. Piyade adıyla şöhret buldular. Azıp da savaş ve barış zamanında fesada kalkışınca sultan, kâfir çocuklarını devşirmeyi uygun buldu ve İslamlık şerefine nail ve düşmanı kahretmeye sebep olmaları için, bunları orduya kattı. Bu, bugüne kadar gelen bir güzel âdet oldu. Bin oğlan kadar devşirince onlara, kabiliyetlerine göre artmak üzere, günde bir dirhem tayin etti; bunlar yeniçeri adıyla şöhret buldular. Sonra piyadeye, ücret karşılığı olarak toprak ve tarla verdi ve raiyyet çocuklarından bir zümrenin ordu ile birlikte süvari olarak sefere gitmelerini emretti ve piyade için tertip ettiğini bunlar için de tertipledi; bunlara müsellem denir, bunların da sancak beyleri ve onbaşıları vardır.

b — Üsküf hakkında :

Burada Osmanlı ordusunda askerî bir serpuş olan üsküfe yapılan süslerin başlangıcını okuyoruz.

Ordudan bir adam başına altın bir kap giydi ve bunun üzerine sarık sarındı. Sultan bunu görünce ne ol-

duğunu sordu. Adam da, başındakinin ganimet malı olduğunu, korumak ve saklamak için başına giydiğini söyledi. Bunun üzerine sultan, üsküf diye bilinen serpuşların altın yaldızla süslenmelerini buyurdu; işte bu, süslemenin başlangıcı oldu.

4 — Cihannüma'dan :

a — Tatarların ahlâkı ve vasıfları :

Bu parçanın ilk kısmı Kemalpaşa-zadenin Tevârîh-i Âl-i Osman'ından olduğu gibi alınmıştır. Zaten Kâtip Çelebi'nin bu kadar sanatlı ve seci'li bir ifade kullanmadığını biliyoruz. Tatarların boyları posları, sağlam bünyeleri, güç ve kuvvetleri, yiyecekleri, içecekleri, ahlâk ve âdetleri hakkında derli-toplu bilgi verilmiş ve bunlar kesin hükümler halinde sıralanmıştır.

Bu kavim, insanoğlu içinde çelik tabiatlı ve su ve yel gibi tabiatları harekete alışmış, Ehrimen güçlü ve dev yaratışlı; atları ne arpa ister, ne yem. Avlakta okları ne bitirirse onu yirler; çöllerde yel gibi yelerler, ne kendileri yorulur, ne atları terler; bindikleri ata ne nal hacet, ne mıh. Yidikleri ete ne kazan gerek, ne şiş. Deryada gezerler, ne gemici ararlar, ne gemi; sahraya seyahat ederken, ne çul götürürler, ne at yemi; kendileri savaş ormanının kurtları, ama koyun derisi giyerler, kurt ve kuşun, uçarların ve kaçarların birisini ayırmazlar, ölü-

sünü, dirisini yirler. Ehramların binaları gibi bünyelerinin zamanın devrinden derdi yok. Sadef ağzı gibi bir dişi dökülmüş ve güz yaprağı gibi bir yüzü sararmışı yok. Aylar yıllar geçtikçe ay ve gün gibi gözlerinin nuru dökülmez; zamanın dönüp gitmesiyle feleğin çarhı gibi belleri bükülmez. Yüz yaşında, kılıç gibi yalın yüzlüler. başları bitmiş ok temreni gibi keskin gözlüler.

Çene çukurunun altında tüy lok
Buzun üzerinde sebze nereden bitsin?

Zerre gibi gözleri gayet küçük; kalkan gibi yüzleri katı büyük. Alınları salâbet dağında yalın kale; başları mehâbet sahrasında yüce höyük;

Bu sözün gerçekliğini 'onlar size dokunmadıkça siz onlara dokunmayın' diyen hadis kuvvetlendirir. Loranso aydur : Bunların çoğu esmer renkli, sert görünüşlü, sakalları az, yüzleri yassı, gözleri küçük, güçlü kuvvetli, merhametsiz ve vahşi bir taifedir. Lisanları Türk diline benzer, ayinleri de onlara yakındır. Bütün avratları ile cenge giderler ve gayet iyi ok atarlar. At üzerinde ok atıp nişan vururlar. Büyük ırmakları atla geçerler. Gerçi bu atlar üslupsuzdur, lâkin çok dayanır ve yürüktür. Bütün gün binip sahraya salarlar; yaz, kış buldukları otla geçinirler ve deveyi at gibi kullanırlar. Bunların develeri küçük ve siyah, bir garip şekildir, bu diyar develerine benzemez. Ve Tatarlar çokluk Leh ve Moskof ve

Çerkes ülkelerini yağma edip bazan maslahat icabı barış üzere olurlar. Domuzdan başka hayvanları yerler; kısrak sütü içerler ve baltırkan derler bir cins lezzetli kepek suyunu çıkarıp ekmekle karıştırırlar ve müdevvene şerbeti içerler. Seferlerinde bazan atların damarlarını açıp kanını sorarlar; giydikleri keçedir; dışını bâzı post kaplarlar; siyasetleri Türk tarzı üzeredir. Zina işleyenleri öldürürler ve katilleri ortadan sürerler; hırsızı ağır işkencelerle öldürürler. Gerçi çoğu Müslüman geçinir, lâkin gizliden aralarında puta tapanlar eksik değildir.

b — Aras Nehri :

Bu satırlarda Kâtip Çelebi Aras Nehrini önce tam bir açıklıkla çiziyor, sonra bu nehre ait halk arasında yaşıyan hurâfelere geçiyor ve bunlara inanılmayacağını anlatıyor.

Bir büyük nehirdir. Bingöl yaylalarından çıkıp Pasin hududuna uğrar. Çoban Köprüsü altından geçip Bayazıt Kalesi beraberinde, kuzeyde bulunan Gökçedeniz'den Zengi Suyu çıkıp Revan'a uğrar ve Adas'a karışır. Ve tekrar adı geçen kale yakınında Karasu ve Çukursad'den Arpa Çayı gelip karışır, hepsi doğuya doğru Ağrı Dağı dibinden dönüp Eleşkird'den Kahcivan önüne varır ve Çulha Köprüsü altından geçip Karadağ ve Kahkaha Kalesi beraberinde Gence ve Kaban Suyu da katılır, hepsi köprü altından geçip Mahmudabad'dan Kür Suyu'nun

bir bölüğü de buna dökülüp Cevat Köprüsü altından geçer. Aras Nehri, Arasyar denilen yükseklerden uçup altından yol geçer; büyük anayoldur. Ve o yer yakınında Kür Nehri ile birleşip derya gibi olur. Güştasfi hududunda Hazer Denizi'ne dökülür. Bu nehrin uğradığı yerlere, oraları sulayarak faydası umumidir, aşağı - yukarı, yüz elli fersah kadardır. Ve Kur'an-ı Kerimde geçen *ashâb-ı Ress* bunun üzerinde sakin bir kavımdı, deye rivayet ederler. *Acâyibü'l-mahlûkat*'ta anlatılır ki, bir kimse piyade bu nehirden geçse, belinden aşağı suya girmiş olsa, güç doğuran gebe kadının arkasına bassa kolaylıkla doğura. Ve bâzı kitaplarda, rişte illetine tutulan bir kimse geçse o illetten kurtulur, deye yazar. Fakir aydur : Revan seferi sırasında Tebriz'e giderken Sultan Murat Han ile bu nehirden geçtik. Suların azaldığı zamanda geçitten sonra çıkıp güçlü kuvvetli solaklardan birini su götürüp giderken bahtlı padişah elini tutup boğulmaktan güçlükle kurtuldu. Rişte illetinden kurtuluş, meğer hastanın peyade geçerken âhıret egitmesiyle ola ve illâ kaynağından aşağı Çoban Köprüsü'nü geçtikten sonra her yerinden geçilmez, meğer başından geçmekle hassasının eseri zuhur eyleye. Bu nehir meşhur ve makbul sudur; Hâce Hafız bu nehri öğüp demiştir :

Ey sabâ, eğer Aras Nehri kıyısından geçersen
O vadinin toprağını öp de nefesin mis koksun!

c — Yemen kahvesi :

Yazarın konusuna hâkim olduğunu, ele aldığı bir maddeye ait bilgileri, her zaman belli bir plan içinde okuyucusuna verdiğini, bunu verirken kafasının daima vu-

zuhla işlediğini ve eksik nokta bırakmadığını burada da apaçık görüyoruz.

Bu kahvenin evsafı, Hezarfen Hüseyin Efendi'nin anlattığı gibi, bu kahve iki bölgede olur; biri Zebîd üzerinde olan dağlar, Beytü'l-fakîh karşısına gelinceye kadar ki ona Husayb Bölgesi derler; biri de, Nahârî bölgesinde Cazan Benderi'ne yakın olan bölgelerdir. Ve bu söylediğim yerler, engebe yamaç şeklindedir. Kahve ağaçları o yerlere de sıra sıra dikilmiştir. Ve bu kahve ağacı kiraz ağacına benzer; lâkin koyu yeşil ve yaprağı kiraz yaprağından kalıncadır ve ağaçların boyu sekiz arşın kadar olur. Yirmi, otuz yıllık ağaçlar vardır. Çiçeği beyaz olur, sapları, ikisi, üçü bir yerde, uzunca kiraz sapları gibi olur. Ve yemişi ayniyle kiraz gibidir; yeşil iken kekremsidir; meyvesi kırmızı olur ve azıcık ekşiliği vardır. Sonra olgunlaşınca, koyu kırmızı vişne rengi gibi, iri ve tatlı olur. Eğer saplarıyla toplayıp Hisar Kirazının arasına konulsa hiç farkolunmazdı; meğer yirken kokusundan ve çekirdeğinin çift olmasından bileler; belki kirazdan tatlıdır. Ham iken toplarlar ve evlerinin üstü horasanla sıvalıdır ve düzdür. Topladıkları kahveyi o damların üzerine sererler; ham olduğu için tez kuruyup siyahlaşır; o kahveye, koruk ve ham kahve derler. Sonra değirmene korlar, kabuğu kırılıp çekirdeği kalır. Ondan sonra kavurup kabuğu ayrılıp saf iç kalır. Bu kahve ki Türkiye'ye ve başka yerlere götürüp sattıklarıdır; ama olmuşu değirmene girmez; el ile çekirdeği-

ni çıkarırlar ve kabuğunu Bağırbastı Üzümü gibi kurutup Yemen halkı yaz günlerinde vücudu serinletmek için bu kabuğu kaynatıp içerler; gayet leziz olur ki içenler şeker şerbeti sanırlar. O kabuk Türkiye'ye gelmez, çünkü Yemen'de kahve, içinden yüksek fiyatla satılır. Ve kahvenin alâsı büyük ve yeşilrenk ola ve bu kahvenin kabuğu, tabiatı beşinci derecede sıcak ve ratıp olur, yaz günlerinde içilse tabiatı zinde kılar. Ve iç ve kalbe ferahlık verir, sabah uykusundan hasıl olan kesikliği giderir. Ve kahvenin hindiba gibi tabiatı birinci derecede ratıptır. Bunun da ferahlığı ve neşesi vardır ve yorgunluğa gayet iyi gelir ve kahvenin ziyade kavrulması fenadır, hâsiyeti gider. Ve kahve yemekten sonra bir saat geçince içilse faydası vardır; midede olan rutubetleri ve fazlalıkları giderir ve baş ağrısına ve nezleye de faydası vardır. Ve hem uyku zamanlarında şöyle oturmak isteyenlere uygundur. Ve bu kahveden her sene seksenbir ferde çıkar, kırkbin ferdesi Cidde'ye gelir, geri kalanı Basra'ya ve başka yerlere dağılır ve her ferde üç kantardır ki dört kantar on batman, bir kantar Şam kantarı gelir.

d — Japonlarda ahlâk ve âdet:

Burada Japonların ahlâk ve âdetleri, yaşayışları, giyinişleri, geçim yolları, yiyecekleri, içecekleri ve konuk ağırlamaları hakkında bilgi verilmektedir.

Bu ada halkının büyükleri ve ululan enselerinde birer perçem kor. Orta tabaka halkı başının yarısını yo-

lar; oğlancıklar başının önünü yolar ve yanında birbirinin perçemine el ile dokunmak büyük ayıp ve ârdır. Hepsi kıllarını cımbızla yolarlar. Ve bunlar ak ve kerli - ferli ve güzel olur. Döşek gibi kaba ve pâk hasırlar ile evlerini döşeyip onun üzerinde otururlar. Başlarının altını taş veya odunlar kabartırlar. Ve bunlar açlığa ve susuzluğa, sıcağa ve uykusuzluğa çok sabır ve tahamül ederler. Doğan oğlancıkları, sert soğuklarda bile, ırmaklara sokup yıkarlar. Memeden kestikten sonra analarından ayırıp güç yerlerde meşakkatle büyütürler ve ava alıştırırlar. Lâkin fakirlikten daha çok nefret edilecek ve iğrenç nesne görmezler. O sebepten çoğu karılar, oğulları fakir olup büyüklerin hizmetine varmasın diye öldürürler. Kadınlar ipekten kumaşlar giyer ve baştan ayağa kadar örtünür. Pabuçları buğday sapından işlenip örülmüştür. Erleri büyük tafra ile giyinmiş ve silahlanmış gezerler. Ve bunlar Çin halkı gibi nazâfet ve tahâret ile pek mukayyettirler. Kaz, tavuk ve saire ehlî hayvanları bile evlerini kirletirler diye komazlar, hep kırda gezdirirler. Ve yemeklerinde diz üzerine oturup iki çatal çubukla alıp yirler, ellerini bulaştırmazlar. Ve yaygıları kirlenmemek için pabuçlarını dışarıda çıkarıp ziyade dikkat ederler. Deniz kıyılarında ve şehirlerde alçak halli olanlar sebze ve prinç ve balıkla geçinirler. Uluları, çoğu av eti yirler, balığa da düşkündürler. Mükellef ziyafet çekerler. Herbir türlü yemekte sofrayı bozup değiştirirler. Ve herkesin önüne birer ardıç veya sanevber

ağacından yapılmış tabak koyup her yemekte onu da değiştirirler ve yemeklerinin üzerine altın tozu saçarlar ve tabakların üzerine yemeği yığıp yer yer zinet için servi budakları dikerler ve pişmiş kuşların burunlarını ve ayaklarını altın varak yapıştırmakla süsleyip gayet kıymetli tabaklara korlar ve onlar üzüm yetiştirmesini ve şarap yapmasını bilmezler, pirinçten boza gibi bir türlü rakı ve şarap yapıp birbirleri aşkına içip garip haller gösterirler. Ve müsafire riayet ederler. Ve bunlar bir tür sıcak şerbete gayet düşkündürler. O şerbet onların vücutlarının sıhhatini uzun zaman korur. Bundan başka şarap bilmezler. Suyu kaynatıp içine, kaya yahut hayam derler, bir tür otun tozunu korlar. Kibara riayet olsun diye kendi elleriyle pişirirler ve maslahat için her evde küçük oda vardır. Bir müsafir gelse elbette ona fincanla verirler. Bundan dolayı mükellef takımlar, avadanlıklar, ibrikler, fincanlar ve testiler etmişlerdir. Hepsi halli halince bu şerbethane aleti ile övünürler ve bunların fukarası sade yağ yerine kadırga balığı yağı kullanıp mum yerine çırpı ve bâzı evlerde saman sapı yakarlar.

e — Amel-i Fağfûrî :

Atlas'ta yazılıdır ki, fağfurun yapıldığı madde sedef ve yumurta kabuğu ve bazı topraktan çıkarılan eczâdır. İyice döğüp hamur ederek toprağa gömerler. Seksen, yüz yıl yattıktan sonra çıkarıp işlerler. Ve bu balçık, evlâda miras kalır. Çoğu işledikleri atadan kalma mayadır

ki torunlar nevbetinde işlenip kanunları üzere ne kadar eski balçık çıkarsa yerine o kadar yeni balçık konur. Kanunnamede aydur : Fağfurun aslı gayet latif bir ak taştır ki letafetine eş yoktur. O taşı döğerler ve elekten geçirirler. Yekpare taştan birbirine bitişik üç havuz ve bunların birbirlerine delikleri vardır. İlk havuza onu döküp su ile eritirler ve suyunu ikinci havuza akıtırlar. O havuzda da bir zaman erittikten sonra üçüncü havuza akıtırlar. Ve suları çekilip balçık kalır; onu gömerler ve uzun zamandan sonra kullanırlar. Birinci havuzun işi alçak, ortadakinin orta ve üçüncünün alâ olur. Kış mevsiminde erittikleri fağfurilerin üzerine, o mevsimde olan çiçekleri tasvir ederler. Sair mevsimlerde de ne türlü çiçekler varsa, uygun şekillerle nakşederler. Bu söylenen kapların alâsını onar dane, onar dane edip Hıtay demirinden hokkalara korlar. Başları mühürlü olarak yüzbin dirheme satarlar. Kırık ve sağlam, ne çıkarsa müşteri taliine razı olur. Ve padişah kezgâhı alâsıdır. Bu türün aşağı dibinde alâmeti vardır. Bâzı fağfûrî olur ki yerinde bin dirheme satılır, onun gibileri başka diyara çıkarmazlar. Ve bazı cinsi altınla beraber tartarlar. Ve fağfûrîde üç hâsiyet vardır ki yeşimden gayrı hiçbir cevherde yoktur. Biri budur ki içine her ne konsa, tortusu aşağı çöküp saf eyler; ikinci bu ki eskimez; üçüncü, elmastan gayrı hiçbir nesne tesir edip çizmez. Elması onunla tecrübe ederler. Ondan yemek yimek ve şarap içmek aklı ziyade eder, ferahlık verir. Ve her ne kadar kalın olup

ettikleri nakış gözükmese, ateşe, ya ışığa, ya güneşe tutsalar nakış meydana çıkar. Lorenzo aydur: Çin halkı gayet zekidirler. Bunların sanatı tabiatın işine benzer olup Cermanya'da ve Flandra'da garip görünür.

f — **Mumya:**

Burada bütün kırıkları, çatlakları bir tılsımla bir anda iyi ettiğine inanılan, kırık ve çatlakların, yaraların sarıldığı bir maddeden, bunun tabii ve yapma iki şeklinden, bunların evsafından, ikincisinin nasıl yapıldığından, efsanelerle karışık olarak, bahsedilmektedir.

Mumya, Dârâbcerd yakınında olan dağlarda yedi renk maden tuzu, mumya ve cıva madenleri vardır. Bundan Şiraz, elli fersah yerdir... Bu mumya, adı geçen dağda bir yarıkta hasıl olur damlalardır. Gayet değerli ve nefîs deva olduğundan, Türklerin *tîn-i mahtûm* ile iftihar ettikleri gibi, Fürs padişahları da bu mumya ile iftihar ederler. Senede yirmi miskal ancak hasıl olur, o da padişahlara mahsustur. Heft İklim'de yazıldığı üzere, bu maden, Feridun zamanında şu yolda bulunmuştur. Oralı bir avcı, yaralanmış bir dağ keçisi ardından sürüp dağ yarığına girdi, görünmez oldu. Tesadüf o yarıktan su damlardı; keçi o sudan içip sapasağlam oldu. Sabah avcı onu avlayıp Feridun'a götürdü ve sudan haber verdi. Feridun bir kuşun ayağını kırıp o sudan içirdi; iyi olunca orasını ele geçirdi; bu zamana gelince durur.

Bir de yapma mumya vardır ki bir kızıl saçlı oğlanı otuz yaşına varıncaya kadar muhafaza edip adam sığacak kadar bir taş kap içini bal ile doldurup o kimseyi bala korlar ve ağzını sıkıca kaparlar; bir müddet sonra

mumya olur. Ahsenü't - takâvîm'de şöyle der : Bu şehrin ortasında Kubbe-i Mumya ve bir tepe vardır ki mescit ve cami ve bâzı çarşılar oradadır. Sonbaharın ilk ayında şehrin valisi ve kadısı ve şahitler gelip kapıyı açarlar. Bir çıplak kimse girip çıkarır, hepsi bir rıtl gelmez, bir kaba koyup mühürlerler ve ülkenin beyine gönderirler ve bu tür mumya yerden çıkandan iyidir.

5 — Keşfü'z-zunûn'dan :

a — İlmü'n-nücum :

Konusu yıldızların vaziyetlerine bakarak dünyada olup bitecekleri çıkarmak olan bu ilmi Kâtip Çelebi üç cepheden ele almaktadır. Yıldızların hareketlerini, derindeki hareketlerinden mevsimleri bilmek gibi tamamıyla ilmî olan hisabiyât ve tahiyyât cephesinden sonra virlerini ve saireyi hesaplamakla güneşin yörüngesi üzevehmiyyât deye adlandırdığı ve astrolojinin konusunu teşkil eden cephesi üzerinde duruyor. Hadiselere dayanarak, din, mezhep ulularının bu yolda söylediklerini de şahit tutarak daha bu yolda başkaca söylenenlerin tartışmasını yaparak yıldızların hareketlerinden ve vaziyetlerinden dünyada olacak hadiseler hakkında bilgi edinmenin imkânsızlığını gösteriyor. Gerçek bir müneccim olmak için hangi merhalelerden geçmek lâzım geldiğini bu konuda yazılmış ünlü bir eserden yararlanmak suretiyle işaret ediyor ve tabiî müneccim tabirini burada astronom karşılığı olarak kullanıyor.

Bu dünyada neler olup biteceğini bulmaya yarayan bir ilimdir; bu da, gökyüzünün teşekkülatına göre, feleklerin vaziyetine bakarak ve yıldızların türlü durumlarına göre tayin edilir. Genel olarak bu ilim üç bölüme ayrılır : Hisabiyyât, tabiiyyât ve vehmiyyât. Hisabiyyât şüpheye yer bırakmayacak şekilde bilinen şeydir; bunu bilmekte şeriatça engel yoktur. Tabiiyyata gelince, güneşin bir burçtan bir burca geçmesinden, sıcak, soğuk ve itidal gibi mevsimleri çıkarmakta yine şeriatça reddedilmemiştir. Fakat vehmiyyâta gelince, genel açıdan veya özel açıdan, yıldızların aynı merediyende bulunmalarına bakarak dünyadaki olacakların hayır mı, şer mi olacağını çıkarmak yolunda şeriata dayanan bir şey yoktur. Peygamberimiz Efendimiz —üzerine salât ve selâm olsun— 'Yıldızlardan söz açılınca siz söze karışmayın' buyurmuştur. Yine demiştir ki 'yıldızlar hakkında, karada ve denizde yolunuzu bulacak kadar öğrenin, ondan ötesine geçmeyin'. Yine demiştir ki 'kâinatı idarede yıldızların başlıbaşına hâkim olduğuna inanan kâfir olur.' Dünyada olup bitecekleri yıldızlara yormak kötü görülmüştür.

Eğer denirse ki gökteki cisimlerin dünyadaki hadiselerin sebebi olması neden mümkün olmasın? Akıllı bir müneccim, yıldızların hareketlerinin keyfiyetinden, onların görünüşlerinden, bir burçtan bir burca geçişinden, bâzı hadiseleri vukuundan önce çıkarmak mümkündür, hekimin nabız hareketlerinden hastalığın olacağını olmasından önce çıkarması gibi. Denir ki bu âdet üzerine mümkün olur fakat külli kaide değildir. Bâzı hadiselerin ötekilerin sebebi olması mümkündür, fakat yıl-

dızların mutluluğun sebebi, yahut uğursuzluğun illeti olduğuna dair, ne hissî, ne aklî, ne de işitilmiş bir tanık yoktur. Hıssî delilin olmadığı meydandadır, çünkü müneccimlerin dediklerinin çoğu çıkmıyor. Aklî delil olmadığına gelince, müneccimlerin gösterdikleri sebepler ve onların usulleri birbirlerine aykırıdır. Nitekim Zuhal yıldızının soğukluğundan ve kuraklığından; Müşteri yıldızının sıcaklığından ve ıslaklığından söz ederler ve yıldızlarda böylece ve başka şeyler vardır derler. Şeriat yönünden yalnız kötü değil, belki yasaktır. Nitekim, Peygamberimiz efendimiz 'bir kâhine, falcıya, yahut müneccime gidip de onların dediğine inanan adam, Kur'an-ı Kerimde yazıldığına göre kâfirdir' buyurmuştur....

b — Kelile ve Dimne :

Doğunun tanınmış ana kitaplarından olan bu eserin ne olduğu ve konusu üzerinde Kâtip Çelebi, başka eserler hakkında yaptıklarıyla ölçülemeyecek kadar önemle durmaktadır. Eserin ihtiva ettiği bölümlerle her bölümün hangi konuları ele aldığını birer birer sayıyor. Hangi dillere kimler tarafından ve kimlerin arzusuyla çevrildiğini, devlet idare edenlerin esere verdikleri önemi, bunu elde etmek için nasıl üzerine düştüklerini anlatıyor. Eserin ayrıca munzum olanlarla birlikte Farsça, Arapça ve Türkçe çevirilerini sayıyor. Taşıdığı hikmetlerle zıt fikirleri savunmak için yazılmış Arapça başka bir eseri haber veriyor. Bu suretle eser, doğuda taşıdığı öneme ve şöhrete uygun bir şekilde tanıtılmış oluyor.

Bu eserin amacı ahlâk kaideleri üzerine kurulmuş olup ahlâkı düzeltmek ve insanları güzel ahlâk sahibi

kılmak için meydana gelmiş bir kitaptır. Bu kitabı Hint feylesofu Beydeba, Hint hükümdarı Dabişlem için uydurmuştur. Bunu yazdığı zaman, hükümdar onun başına taç giydirmiş ve kendisini vezir yapmıştır. Bu kitap felsefeyi, onun şubelerini, güzelliklerini ve parlak meselelerini, ona isnat edilen lekelerden arıtmak ve asıl gayesini avamdan gizlemek ve kaba cahillerden esirgemek için, hayvanların ve kuşların dilinde yazmıştır. Bu yolda birçok ileri gelen akıllı müellifler, garip hikâyeler ve şaşılacak masallar anlatan eserler meydana getirmişlerdir. Ancak Kelile ve Dimne'nin sahibi bu yolda ilk çığırı açmıştır. Ondan sonra böyle işitilmedik hikâyeler yazmış olanların hepsi, onun ışıklarından aydınlık almışlardır. Bu eserde ondört bölüm vardır; birincisi kovucuların ve tasvircilerin sözünü dinlemekten kaçınmanın gerektiği hakkındadır; ikincisi kötü kimselerin sonlarının zararlı olacağına ve akıbetlerinin nereye varacağına dairdir; üçüncüsü, arkadaşların ve dostların sağlayacağı faydalardan bahseder; dördüncüsü düşmanın tuzağından emin olmanın caiz olmadığına dairdir; beşincisi, ihmalin ve gafletin zararını anlatır; altıncısı, acelenin felâket olduğunu gösterir; yedincisi, ihtiyatlı ve tedbirli olmak bâbındadır; sekizincisi kinci kimselere güvenmek caiz olmadığını bildirir; dokuzuncusu suçları bağışlamak ve müsamaha göstermek yolundadır; onuncusu, mücazat ve mükâfata dairdir; onbirincisi, gereğinden fazlasını istemek ve bu yüzden neler kaybedileceğini anlatmak bölümüdür; onikincisi, ağırbaşlılık, sükûn ve itidal bölümüdür; onüçüncüsü, hain ve gaddar olanları dinlemekten uzak durmak için, hükümdarlara neler gerektiğini

bildirir; ondördüncüsü, insanın kendisini Allah'a bırakması ve ona tevekkül etmesi bâbındadır. Rivayet ederler ki Kisra Nuşirevan Kelile ve Dimne kitabını işitince, hakîm Birzeveyh'e, bu kitabı oradan çıkarıp getirmek üzere, kendisine herbirinin içinde onbin dinar bulunan elli torba vererek, Hint diyarına gönderdi. Bu hakîm bu kitabı, on haneli olan tam satrançla birlikte Hint diyarından çıkarıp gelince, bunu Hintçeden Farsçaya çevirdi, sonra İslamiyet devrinde Ebu Cafer el - Munsur'un kâtibi olan Abdullah b. Mukaffa el - Hatîb bunu Fars dilinden Arap diline tercüme etti ve yüzkırk iki yılında öldü. Halife Ebu Ca'fer bu kitabı işitip de elde etmeyi arzu edince, bir güzel çare bulup ona kavuştu. O, bu kitabı okur, üzerinde düşünür ve hılafet işlerinde bu kitabın dediğine göre, iş görürdü.

Sonra Ahvazlı Abdullah b. Hilâl, Mehdi'nin halifeliği zamanında bunu Bermekîlerden Halit - oğlu Yahya namına Farsçadan Arapçaya çevirdi, yüzaltmış beş yılında. Hakîm Nevbaht - oğlu Sehl de yine bu Yahya için bu eseri nazma çekti, Yahya da kendisine bin dinar verdi. Mağrıp'ta Endülüs hükümdarı Emevilerden Melik Nasır, hakîm bir zat idi, bu kitabı haber aldı, Yahya'ya mektup yazdı, ona birçok az - bulunur hediyeler ve armağanlarla birlikte kendi rûhâni eserlerinden bir şeyler gönderdi, o da buna Kelile ve Dimne kitabını yolladı. Sehl b. Hârun. Me'mun adına Tıl'a ve Afet adını verdiği bir kitap yazmış olup bunda Kelile ve Dimne'nin içindeki bölümlere ve anlattığı meselelere karşı bir cephe almıştır. Sonra Saman - oğullarından Ahmet - oğlu Ebü'l - Hasen Nasr devrinin âlimlerinden birine emretti, o da

bunu Arapçadan Farsçaya çevirdi. Bu hükümdarın şairi olan Ruregî Hasan Muhammed b. Abdullah da Farsça olarak nazma çekti. Sonra Gaznelilerden Behramşah b. Mes'ut, Ebü'l-Maâlî Nasrullah'a buyurdu, kitabı ikinci kez olarak İbnü'l Mükaffa nüshasından çevirdi ve işte zamanımızda Kelile ve Dimne diye meşhur olan çeviri budur. Lâkin kapalı ve anlaşılması zor kelimeler kullanmak suretiyle sözü çok uzatmıştır. Sonra Mevlâ Hüseyn b. Ali el - Vâız el - Kâşifî bu eseri Sultan Hüseyin Baykara'nın beylerinden Emîr Süheylî'ye ithaf ile fazlalıklarını atıp düzeltmek suretiyle yeniden çevirmiş ve özetlemiştir, adını da Envar-ı Süheylî koymuştur. Türklerden daha sonra Vâsi Alisi lakabını taşıyan Mevlâ Salih - oğlu Ali, Envar-ı Süheyli'yi güzel bir nesirle Farsçadan Türkçeye çevirerek adını Hümayunname koymuştur. Yazarı dokuzyüz elli senesinde ölmüştür. Yine Kazvinli iftiharüddin Muhammed el - Bekrî, üçtebiri kadar kısaltılmış şekline Şeyhülislam Yahya Efendi meydana getirmiştir.

Kâtip Çelebi'ye ek : 1136 yılında ölen Mevla Osman - zade de Mısır'da kadı bulunduğu sırada güzel bir hülasasını ortaya koymuştur. En son Ömer Rıza Doğrul tarafından çevirilerek 1945 yılında Maarif vekâleti tarafından yayınlanan Hint klasiklerinin birinci kitabı olarak çıkarılmıştır.

6 — Tuhfetü'l-ahyâr fi'l-hıkem ve'l-emsâl ve'l-eş'âr-dan :

İnsan. İnsanın bir bakıma kâinatı temsil ettiği, taşıdığı türlü vasıflar bakımından, kâinatta ne varsa on-

lardan biriyle benzer tarafı bulunduğu söylendikten sonra kendisinin yürüyeceği yola ve bu yolda göstereceği himmete göre, bitki, hayvan yahut melek adını alacağına işaret edilmektedir. Aklın rolü, beş duyunun gördüğü vazifeleri, benzetme yolu ile, gösterilmiştir.

İnsanın üstünlüğü bölümünde, onun ruh ve beden bakımından bütün hayvanlardan üstün olduğu kesin bir hüküm olarak ortaya konduktan sonra onu bu hükme götüren sebepler sıralanmakta ve mukayeseler yapılmaktadır. Hayvanlardan beden bakımından da kuvvetli olduğuna dair tanıklar verildikten sonra insanın üstünlüğü ve güzelliği ve yaratıkların en şereflisi olduğu hakkında birkaç ayet zikrederek bu hükmünü perçinlemektedir.

İnsanı hayvandan ayıran taraflar, insanın imtiyazı başlığı altında sıralanmaktadır. İnsanın, kâinatın en üstün yaratığı olması kimi şartlara bağlıdır ve bunların başında ilim ve amel, yani hareketlerimizin bilgimize uygun olması gelir. Yeme ve içme ve zürriyet bakımından bitkiye benzeyen insan, hareket cihetinden hayvanı andırır. Onu bu ikisinden ayıran dildir. Hem insan yüce bir cevherle aşağı bir cevherin ortasındadır, yani bir tarafı hayvan, bir yanı melek. Tanrının kendisine gösterdiği iki zıt yoldan, fazilet ve kötülük yolundan hangisini seçerse ona göre bu yol onu alır hayvanlığa götürür, yahut yücelere çıkarır.

İnsanlığı, önce bir insanın kendisinde bulunan faziletlerin bütünü diye tarif ediyor, sonra da her insanın

bu faziletlere sahip olduğu nisbette insan adını taşımaya hak kazanacağını, bu sayede bir yandan melekler mertebesine yükselmesi imkânı olduğu gibi, faziletlerden uzaklaştıkça hayvanlara yaklaşacağını söylüyor ve Bukrat'ın bir sözü ile insanlıktan anlaşılan mânâya bir daha vuzuh veriyor.

a — İnsan :

Denir ki insan küçük âlemdir ve büyük âlemde ne varsa, yani kâinatta onda da vardır. Yerden göğe kadar ne varsa, benzeri onun küçüğü olan insanda da vardır. Tek tek her insan bir büyük âlemdir. Güneşin ışığı, ayın nuru, gecenin karanlığı, havanın inceliği, suyun berraklığı, dağların yoğunluğu, arslanın cesareti, eşeğin sabrı, domuzun hırsı, karganın ihtiyatı, tilkinin kurnazlığı, alıcı kuşun korkaklığı ve daha bunun gibi ne varsa.... İnsan ruh ve bedenden meydana gelmiş bir bütündür. Kendisine akıl ve dil verilmiştir; dış yüzü duyularla süslenmiştir, içi de takvâ ile. Gıdalanıp büyümesi bakımından ona bitki denir; duyup hareket etmesi yönünden hayvan deye adlanır; eşyanın gerçeklerini bilmesi cihetinden de melek adını almıştır. Himmetini bu yönlerden hangi yöne sarfederse, ona katılır, yani bitki, hayvan veya melek olur. Bedende ruh, bir ülkede vali gibidir. İnsanın melekeleri ve âzası da onun kulları yerindedir. Bunlar bu bedene hükmederler. Beden şehirdir, kalp ise bu şehrin merkezidir. Akıl şefkatli ve iyi öğütler veren bir vezir gibidir. Öfke ise münafık bir veziri andırır, görünüşte öğüt verir amma iç yüzünden düşmandır

ve onun âdeti daima akılla kavga etmektir, aklın durduğu yer kalptir, hayal etme melekesinin yeri ise dimağın ön kısmıdır, ki hazinedar gibidir, dil de tercüman gibi, beş duyu ise habercilerdir ve bunların ortak duygusuna yol verir. Akıl, bunları hazinedara teslim eder, hazinedar da bunları, memleket işlerinde tedbir almak üzere, ihtiyacı olduğu bir zamanda kullanması için saklar.

b — İnsanın üstünlüğü :

İnsanın üstünlüğüne gelince, insan, ruh ve beden bakımından bütün hayvanlara üstündür. Ruh bakımından üstünlüğü, düşünme melekesi iledir ki bununla insanda akıl, bilgi, hikmet ve tedbir görülür. Hayvanlarda ise, duyup tahayyül etse de, onlarda düşünce olmadığı gibi, bilinen vasıtasıyla bilinmeyeni çıkarmak gücü yoktur. Eşyanın illetini de, sebeplerini de bilmez, istidadında fikir sanatlarını öğrenmek de yoktur, gerçi bazıları tahayyül edilen sanatları öğrenir, bu yolda en kuvvetli fil ve maymundur.

İnsanın beden bakımından üstünlüğüne gelince, onda işleyen bir el vardır, koşan dil vardır ve boyunun dik oluşu, bu dünyada ne varsa hepsine hâkim olduğunun delilidir. Allahu Taâlâ bu hususta 'biz insanı ahsen-i takvîm üzere halkettik' ayet-i kerimesiyle ve 'sûret verdik ve suretlerinizi güzel kıldık' ayet-i kerimesiyle tenbihte bulunmuştur. Bu 'ahsen-i takvîm' tabiriyle yalnız yüz ve beden güzelliğini değil, aynı zamanda akıl cihetinden suretini de kasdetmiştir, yani iç güzelliğini. Allah'ın insanı şerefli kılması da, işte bu yüzdendir, yani dış ve iç

güzellikleriyledir, bundan dolayı da 'biz Âdemoğlunu yüce kıldık' buyurmuştur.

c — İnsanın imtiyazı :

İnsan, insan olmakla kâinatın en üstün yaratığı olmuşsa da bu, şarta bağlıdır, insan bu şarta riayet etmekle insandır, bu da ilim ve sağlam ameldir. İlim ve sağlam amel ne kadar fazla olursa, o kadar yüce olur. Bundan dolayı 'insanın değeri ilimlerden ve güzel amellerden bildiği şeylerdedir' demişlerdir.

Amma insan, yeme, içme ve zürriyet bakımından bitkidir, duyması ve hareket etmesi yönünden hayvandır, suret cihetinden duvardaki nakış gibidir. Onun öteki yaratıklardan ayrılması söz söylemekle, konuşma gücünün fazla olduğu nisbette ve onun icap ettiği kadar başkalarına üstündür. Bundan dolayı 'dil olmasaydı, insan ancak değersiz bir hayvandan ve duvara yapılmış bir resimden ibaret olurdu, insan olmazdı' demişlerdir. İnsan hayvanla melek arasında bir terkipten meydana geldiği için yüce ve aşağı iki cevher arasında ortada bulunmaktadır. Bundan dolayı Allahu Teâlâ 'biz ona iki yol gösterdik' buyurmuştur ki, bunlar bir yönden akıl ve heva, bir cihetten âhıret ve dünya, bir yüzden hidayet ve dalâlet, bir başka taraftan Allah'a kul olma ve şeytana kul olmak, aydınlık ve karanlık, yani fazilet ve kusur ve hayat ile ölüm yollarıdır. Allah'ın kendisine doğru yolu gösterdiği ve gayeye ulaşmak için kuvvet verdiği kimse, kendini idare etmiş, içini, dışını temiz tutmuş-

sa, kötülüklerden kurtulup murada ermiştir, Allah'ın kendisine başarıyı haram ettiği kimse ise kendini ihmal etmiş ve nefsini türlü kötülüklerle kirletip batırmışsa, ziyana uğramıştır.

d — İnsanlık :

Bu, insana mahsus olan zatî faziletlerin bütünüdür. İnsan, bunu elde ettiği nisbette onu hak eder. İnsanların içinde bir kimse yükselip tâ göklere ulaşsa, insanlık derecesinde bu yüksekliğinden dolayı, büyük bir melek tasavvur edecek olursak, işte tam budur. Bunun hakkında Allahu Teâlâ 'bu, olsa olsa bir melektir' buyurmuştur. Yine bir insan alçalıp alçalıp da hayvanların sırasına inse, iki ayak üzerine duran, konuşan bir köpek veya eşek tasavvur edecek olursak, o da işte budur : İnsanlıktan soyunup çıkması bakımından. Sonra bu ikisinin ortasında olan bir başka tip vardır ki, o insanlık derecelerinden çoğuna sahip bir mevkide bulunur, insanlık kelimesinin taşıdığı mâna, ahlâk ile, güzel hareketlerden ibarettir. Bunun kötü taraflarına gelince, insan bunda hayvanlarla ve şeytanlarla müşterektir. Bukrat'a 'insanlık nedir?' deye sormuşlar. 'Yüksek mevkide iken tevazu göstermek, fâkir olduğu halde cömertlik etmek ve başa kakmadan iyilikte bulunmaktır' deye cevap vermiş.

Meclis ve onun yolu, yordamı

Bu parçada, önce, meclislere girip çıkanların göz önünde bulundurmaları gereken noktalar üzerinde duruluyor. Oturup kalkmalarında, girip çıkmalarında, hareketlerinde nelere riayet edeceklerdir, bunlar sayılıp dö-

külüyor. Sonra herhangi bir sebeple rahat ve huzur içinde olmayan kimselerin bulundukları meclislerin oradakiler için ne kadar sıkıcı olduğu belirtiliyor ve güzel toplantıların ne türlü olacağı ve bunların bize verdiği zevk anlatılıyor.

Hadiste 'meclislerin hakkını verin, Allah'ı çok çok anın ve doğru yolu gösterin ve göklere bakın.... Biriniz meclise girdiğiniz zaman, eğer kendisine yer gösterirlerse otursun, yoksa, nerede genişçe yer var deye bakınsın ve görünce gidip oraya otursun' denmiştir. Yine hadiste denir ki 'bir kimse bir mecliste bir ihtiyaç hasıl olup da bırakır çıkar ve sonra dönüp gelirse, yer yine onundur. Sizden biri bir meclise girince selâm versin, oturması icap ediyorsa otursun. Sonra kalkıp giderken yine selâm versin, ilk selâm son selâmdan daha yerinde değildir, her iki selâm da lâzımdır'. Denir ki bir meclişte oturdun mu çok oturma, parmaklarını kenetlemekten çekin, sakalınla ve yüzünle oynama, dişlerini karıştırma, parmağını burnuna sokmak, sıksık tükürme, hınk hınk yapma, yüzünden durmamaca sinekleri kovma, çok gerinip esneme, ne halkın karşısında ne de namazda. Lakin mecliste oturuşun vekar ve sükûnetle, sözün düzgün olsun ve sana söz söyleyenin güzel sözlerini aşırı bir teaccüp göstermeden dinle, ondan sözünü tekrarlamasını isteme, gülünç şeyler ve hikâyeler anlatılırken sus, çocuğunu, cariyeni, şiirini ve eserlerini ve başkaca kendine ait olan şeyleri beğendiğini söyleme. Ve yine demişlerdir ki uzun uzun oturup dostuna eziyet verme, az oturmakta herkes için ferahlık vardır. Ve demişlerdir ki sıkışıp idrarım tutan, bedence hasta olan, kalbi başka bir şeyle meşgul olan kimselerin bulunmadığı bir

mecliste oturmak gerektir, hele ilim meclisinde. Eğer bu saydıklarım sende varsa önce bunlardan kurtul, sonra meclise gir.

Kayratî bazı meclisleri şöyle anlatmıştır: Ayrıldıktan sonra sizi birleştiren arkadaş meclisi ne güzeldir, öyle bir meclis ki orada kadıların kadısı neşesinden oynar.

Yine meclisler hakkında 'en güzeli, en tenha olanıdır' demişlerdir. Bir başkası da şöyle demiştir: 'Bütün güzelliklerin tamam olduğu meclisler ne kadar azdır, böylesini anlatmak mümkün değildir. İnsanın gözü ondan ayrılır ayrılmaz kalp onu özler'.

Ebû İdris Halvânî'de 'meclisler ulularıń meclisleridir' demiştir. Ahnef 'meclislerin en güzeli gözün alabildiğine gördüğü ve bedenin rahat ettiği meclislerdir' demiş. Mehleb de 'meclislerin en iyisi, gözün alabildiğine gördüğü ve orada oturanın çok çok faydalandığı meclistir' demiştir.

KÂTİP ÇELEBİ

Kâtip Çelebi, XVII. yüzyılda Türk ilim dünyasının batıya açılan penceresidir. O, doğunun bazı ilim dallarındaki eksiklik ve yanlışlıklarını görmüş, bunu gidermek için batı ilmine yönelmiş, aydın bir insandır.

Çok iyi bildiği Arapça ve Farsça yanında Latince de öğrenmiş ve bu dilden tercümeler yapmıştır. Yararlandığı kaynakları olduğu gibi almamış, tenkit ederek ve düzelterek kullanmış, ayrıntılara, şahsî ve sathî görüşlere değil, olayın kendisine eğilmeyi bilmiş, hür, müspet düşünceli ve bu anlamda da çağının öncüsü sayılabilecek önemli bir şahsiyettir.

Sayıları yirmiyi aşan eserlerinin bir bölümü Latince, İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca ve daha başka dillere de çevrilen eserlerinin değeri ve önemi, Kâtip Çelebi'nin bizde olduğu kadar, batıda da tanınması ve artan bir ilgi kaynağı olmasını sağlamıştır.

Türk fikir ve ilim dünyasının bu büyük simasını özlü bir biçimde tanıtan bu eser, Orhan Şaik Gökyay'ın kültürümüze yeni bir armağanıdır.

170.- TL.
(KDV DAHİLDİR)

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI • KÂTİP ÇELEBİ • ORHAN ŞAİK GÖKYAY